

CSIZMADY ADRIENNE – KŐSZEGHY LEA – GYŐRI ÁGNES¹

LAKÁSMOBILITÁS, TÁRSADALMI POZÍCIÓK ÉS INTEGRÁCIÓS CSOPORTOK²

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.3.1

ABSZTRAKT

Tanulmányunk a magyar integrációs csoportok lakásmobilitási mintáit vizsgálja a lakásutak egy szegmense, a jelenlegi és előző lakás jellemzői alapján. Kiindulópontként a lakásmobilitás fő meghatározóit és a magyarországi lakásrendszer néhány releváns sajátosságát mutatjuk be. Majd az MTA TK *Integrációs adatfelvétel* (2015) adatai segítségével feltárjuk, hogyan függ össze az egyének integráltsága a lakásút-szegmensek tipikus mintázataival. Eredményeink – a lakásmobilitás életcikluselméletével összhangban – megerősítik a demográfiai tényezők, ezen belül elsősorban a családi állapot és az életkor meghatározó szerepét. Ugyanakkor rámutatnak a társadalmi-demográfiai változókon túl a társadalmi pozíció lakásutakra gyakorolt hatására, ezen belül a bérleti szektoron belüli mozgásra, illetve a tulajdonosi szektor felé történő kilépésre. Az ellentétes társadalmi pozícióban lévő csoportok eltérő lakásutakat járnak be: miközben a kapcsolatgazdag politikailag aktívak lakásútjában jellemzően nem jelenik meg a bérleti szektor, a dezintegrált kirekesztettek, valamint a gyengén integráltak körében átlag feletti a bérleti szektoron belül mozgók aránya.

Kulcsszavak: lakásmobilitás, társadalmi pozíció, integrációs csoportok

1 Csizmady Adrienne tudományos főmunkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet. Kőszeghy Lea tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet. Győri Ágnes tudományos munkatárs, Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet.

2 A tanulmány az MTA Kiválósági Együtműködési Program *Mobilitás Kutatási Centrum* projektje keretében készült. A tanulmány támaszkodik a *Lakáshitellel eladósodott családok helyzetének vizsgálata* című (NKFIH- K109333 számú), az MTA TK és a Városkutatás Kft. együttműködésében zajló kutatás eredményeire.

HOUSING MOBILITY, SOCIAL POSITIONS AND INTEGRATION GROUPS

ABSTRACT

In our study, we have examined the housing mobility patterns of Hungarian integration groups – defined on the basis of the Centre for Social Sciences’ 2015 Social Integration Survey – based on a segment of the housing paths, i.e. the characteristics of current and previous housing. As a starting point, we present the main determinants of housing mobility, then some relevant characteristics of the Hungarian housing system. Using the data of the Centre’s 2015 Social Integration Survey, we explore the connection between social integration and the typical patterns of the housing path segments. Our results, in harmony with the life cycle theory of housing mobility, confirm the decisive role of demographic factors, especially age and marital status. At the same time the results suggest that, in addition to the socio-demographic variables, social position has an impact on housing paths, including mobility within the rental sector and the prospects of exit to the homeownership sector. Groups in radically divergent social positions follow different housing paths: while the rental sector typically does not appear in the housing path of people belonging to the ‘well-connected, politically active’ social integration group, the proportion of people moving within the rental sector is above average among individuals in the ‘nonintegrated excluded’ and ‘poorly integrated’ social integration groups.

Keywords: housing mobility, social status, integration groups

LAKÁSMOBILITÁS, TÁRSADALMI POZÍCIÓK ÉS INTEGRÁCIÓS CSOPORTOK

1. BEVEZETÉS

A lakásmobilitást jelen elemzés szempontjából úgy határozhatjuk meg, mint a háztartások lakáshelyzetének tartós megváltozását (Hegedüs 2001), amely jellemzően költözés eredményeképpen következik be, bár más változások eredménye is lehet: lakásátalakítás, bővítés, a lakás pozíciójának megváltozása a lakásrendszer átalakulása következtében (pl. tulajdonviszonyok megváltozása, lakáspiaci változások eredményeképpen).

A lakásmobilitást meghatározó egyéni tényezők közül a lakásszociológia életciklus-elmélete a háztartás- és családösszetétel változásait emeli ki, ezen változások és a lakásút összefüggéseit vizsgálja (Hegedüs 2001). A lakásmobilitás egyéni meghatározói közé tartozik emellett a jövedelmi helyzet és/vagy a vagyoni helyzet megváltozása (pl. intergenerációs transferek révén, akár öröklés, akár előrehozott vagyontranszfer formájában), a munkaerőpiaci helyzet változása, a háztartás – akár aktuális divatok által befolyásolt – preferenciái. A háztartások lakásmobilitási döntéseit a háztartás lakásvagyonnal kapcsolatos stratégiája is befolyásolja, ezt a lakásszociológia portfólióelmélete vizsgálja (Hegedüs 2001).

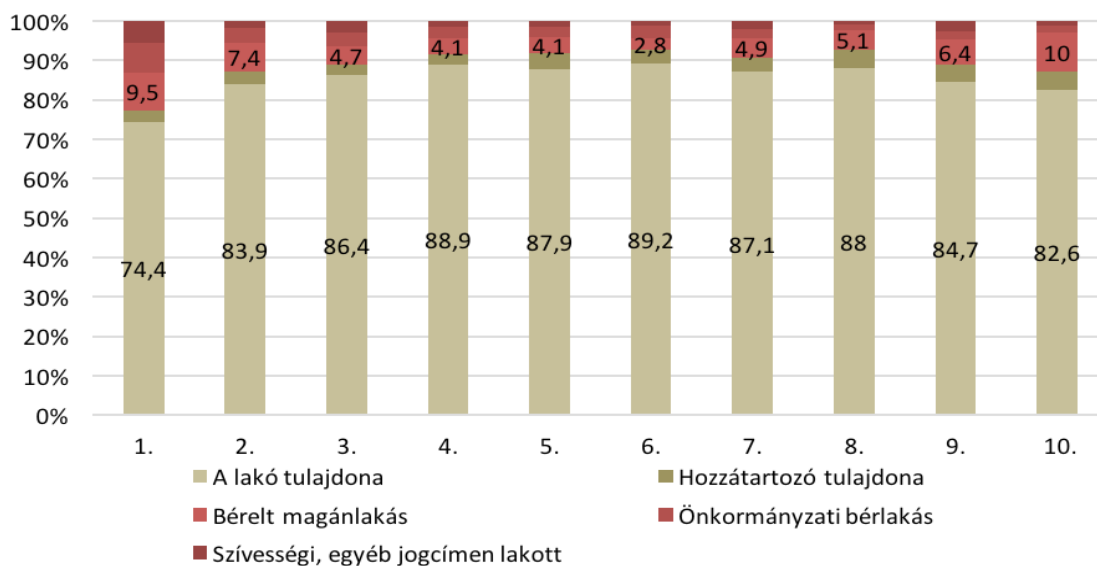
A lakásmobilitást befolyásoló makrofeltételek között meghatározóak a gazdasági keretfeltételek (így a gazdasági fejlődés dinamikája, a hitelkamatok, az adórendszer, a lakáspiac állapota) és a lakásrezsim: a lakáselváltás, -elosztás és fogyasztás társadalmi, politikai és gazdasági rendszere (Kemeny 1981) amely meghatározza az adott korszak lakáspiaci lehetőségeit, így a lakásrendszer tulajdoni szerkezete, a lakástámogatások, a jogszabályok, a lakásrendszer intézményi szerkezete és tipikus szereplőinek (pl. bankok, kivitelezők, önkormányzatok) viselkedése (Hegedüs 2001).

Az alábbiakban a lakásmobilitást befolyásoló fő egyéni és makrofeltételeket vizsgáljuk, elsőként az elemzés kontextusaként a makroszintű tényezők közül a magyarországi lakásrezsim néhány, a lakásmobilitási folyamatokat meghatározó sajátosságát. Ezt követően az elmúlt években készült lakásfelmérések és egy 2015-ös társadalmi integrációt vizsgáló adatfelvétel³ segítségével elemezzük a magyarországi lakásmobilitás főbb sajátosságait. Az integrációs adatfelvétel alapján feltárjuk a jelenlegi és előző lakás közötti lakásút tipikus mintáit és az ezeket meghatározó tényezőket, külön kiemelve a társadalmi integráltság és a lakásmobilitás közti összefüggést.⁴

3 *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* (NKFIH 108836, kutatásvezető: Kovách Imre). A továbbiakban az adatfelvételre *integrációs adatfelvételként* hivatkozunk.

4 A lakáshelyzet és társadalmi pozíció összefüggése, az, hogy a lakáshelyzet mennyiben a társadalmi pozíció következménye, jelzője vagy meghatározója, fontos konceptuális dilemma. Az integrációs csoportok kialakításának alapjául szolgáló, a nemcsak munkaerőpiaci pozícióra épülő stratifikációs illetve státuszcsoport-modellektől eltérően az integrációt és dezintegrációt eredményező és működtető mechanizmusokból kiinduló integrációs modellben a lakáshelyzet szándékosan nem szerepel (Kovách-Kristóf-Szabó 2017). A jelenlegi elemzésben az integrációs csoportok magyarázó változóként szerepelnek, tehát a lakáshelyzetet mint a társadalmi pozíció következményét elemezzük. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy a lakáshelyzet a társadalmi pozíciót befolyásoló tényező is, ilyen szempontból különös figyelmet érdemelnek a kedvezőtlen, bizonytalan lakáshelyzetek, amelyek társadalmi pozícióvesztéshez vezethetnek.

1. ábra. Lakáshasználat jogcíme egy főre eső jövedelmi tizedenként (%)

Forrás: KSH 2016

2. A MAGYARORSZÁGI LAKÁSREZSIM NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

Az alábbiakban a magyarországi lakásmobilitást befolyásoló makrofeltételek közül a lakásrendszer egyes elemeit: a lakásrendszer tulajdoni szerkezetével, lakáspiaccal, valamint lakástámogatásokkal és jogszabályokkal összefüggő elemeket tekintjük át (a makrofeltételek más elemeinek áttekintése túlmutat az írás keretein).⁵

A lakásrendszer tulajdoni szerkezete Magyarországon nemzetközi összehasonlításban rendkívül tulajdonorientált („*super-homeownership*”) (ld. Hegedüs–Teller 2006, Hegedüs et al. 2014, Csizmady–Hegedüs–Nagy 2017). A KSH 2015-ös nagymintás lakásvizsgálata szerint⁶ a lakosság mintegy 90%-a saját tulajdonú lakásban él, 3%-a él közösségi tulajdonú (nagyreszt önkormányzati tulajdonú) lakásban⁷, 6–8%-a magánbérletben (KSH 2016). Minden jövedelmi csoport esetében a saját tulajdonú lakáshasználat a domináns, még a legalsó jövedelmi tizedben is 75% a saját tulajdonú lakásban élők aránya (1. ábra). Mindez azt is mutatja, hogy a magyarországi lakásrendszerben az alacsony jövedelműek között is magas a lakástulajdonosok aránya (Átoll–Kováts–Kőszeghy 2016).

A '90-es években lezajlott tömeges, és bár jóval alacsonyabb mértékben, de azóta is folytatódó lakásprivatizáció az erős tulajdonorientáció mellett az önkormányzati bérletállomány rezidualizációját eredményezte (Hegedüs et al. 2014, Hegedüs 2018). Önkormányzati tulajdonban jellemzően a rossz állapotú és/vagy kedvezőtlen fenntartási költségekkel üzemeltethető lakások maradtak, a szektorban pedig – ellentétben az univerzális közösségi bérletátszektormodellekkel, amelyekben a közösségi bérletások bérlői viszonylag széles jövedelmi skálán mozognak – alapvetően az alacsonyabb státuszú népesség koncentrálódik (Hegedüs–Lux–Horváth 2018), azzal együtt, hogy a szektorban számos olyan mechanizmus működik, amely a legalacsonyabb státuszú népességet szisztematikusan kiszorítja (Czifrusz–Pósfai 2015). A magánbérletátszektort a rendszerváltás

⁵ Azokat az elemeket emeljük ki röviden, amelyek a tanulmány tárgyának megértését legjobban elősegíthetik. Részletesebben lásd. Hegedüs József és munkatársai írásait.

⁶ A lakásrendszer tulajdoni szerkezetére vonatkozóan ez az adatfelvétel pontosabb képet ad, mint a 2016-ban készült Mikrocenzus, ezért ennek a vizsgálatnak az adatait használjuk.

⁷ Az utóbbi években a közösségi tulajdonú lakások köre a Nemzeti Eszközkezelő Társaság (NET Zrt.) által megvásárolt lakásokkal is bővült.

óta alulszabályozott, a törvényalkotó a bérleti szerződés legtöbb elemét a tulajdonos és a bérlő mint egyenlő felek közötti szabad megállapodás körébe sorolja, hatékony felügyeleti rendszer és jogérvényesítési lehetőségek nélkül (Hegedüs–Horváth–Tosics 2014, Kováts 2017). Ez jelentős jogi biztonsági és megfizethetőségi, illetve sok esetben minőségi problémákhoz vezet a lakáspiacnak ebben a szegmensében (Hegedüs et al. 2014, Hegedüs–Lux–Horváth 2018, Hegedüs–Horváth–Somogyi 2016, Kováts 2017). Ugyanakkor a magánbérletlakáspiac mérete nő, és profilja is változik: a KSH 2015-ös vizsgálata szerint a legmagasabb státuszú háztartások mellett felülreprezentáltak az alacsonyabb jövedelmű háztartások a szektorban (KSH 2016). A lakásrendszer emellett területileg erősen differenciált, a saját tulajdonú lakáshasználat dominanciája mellett az önkormányzati tulajdonú lakások és a magánbérletlakásszektor Budapestre és a nagyobb városokra koncentrálódnak.⁸ A lakáspiac tulajdoni szerkezete meghatározza a lakáspiacra belépő és ott mozgó háztartások lehetőségeit: a lakástulajdonszerzésen kívüli opciók köre korlátozott, különösen azokon a településeken ahol gyakorlatilag nincs önkormányzati és magánbérletlakáspiac.

A magyarországi lakáspolitikában a rendszerváltás óta több korszak különböztethető meg (Hegedüs 2009, 2018, Hegedüs–Somogyi 2016, Csizmady–Hegedüs–Nagy 2017), azonban minden időszak közös jellemzője, hogy a szakpolitikai intézkedések – vissza nem térítendő támogatások⁹ – elsősorban a tulajdonszerzést ösztönözték, amelyhez jellemzően erősen tulajdonorientált, az otthonteremtést a saját tulajdonú lakás megszerzésével összekapcsoló diskurzus kötődött. A tulajdonszerzés ösztönzését célzó támogatások jórészt a magasabb státuszú, a lakáscélra mobilizálható vagyonnal rendelkező háztartások számára férhetők hozzá, bizonyos esetekben (például kötelezően előírt hosszúságú biztosítási jogviszony) pedig szisztematikusan kizárnak alacsony státuszú háztartásokat a támogatáshoz való hozzáférésekből (Átol et al. 2016). Ezekben a trendekben az elmúlt években további eltolódás látható az *Otthonteremtési Program* keretében 2016-tól bevezetett intézkedésekkel (Családi Otthonteremtési Kedvezmény, CSOK) kiterjesztése, az új építésű lakóingatlanok áfájának 5 százalékra csökkentése, a saját lakásépítés esetén igénybe vehető adóvisszatérítés és az ezekhez kapcsolódó jelentős költségvetési forrásallokáció), amelyek hatása későbbi kutatásokban lesz vizsgálható.

Eközben az alacsonyabb státuszú háztartásokat nagyobb arányban érintő lakhatási problémákra nem születtek hatékony szakpolitikai válaszok – például egy működő szociális bérlakásszektor kialakítása –, egyes esetekben a szakpolitikai válaszok (korábban is vitatható) hatékonysága romlott (Átol et al. 2017). Utóbbira példa a megfizethetőség javítását célzó támogatási rendszer alakulása. A 2000-es évek közepére létrejött egy központi szabályozású rendszer, amelyben központi normatív lakásfenntartási támogatás és adósságkezelési szolgáltatás célozta a megfizethetőségi problémák enyhítését. Előbbi a háztartások széles köre számára volt hozzáférhető normatív képlet alapján, ugyanakkor viszonylag csekély és évről évre csökkenő értékű támogatással. Utóbbi komplex, releváns szolgáltatást nyújtott (adósságkezelési tanácsadás, adósságcsökkentési támogatás és ezek mellé biztosítandó lakásfenntartási támogatás), ugyanakkor biztosítása csak a 40 ezer fő feletti településeken volt kötelező, így diszkriminálta a kisebb településen élőket.¹⁰ 2015. március 1-jével jelentősen

8 A NET Zrt. lakásai a kisebb településekre, ugyanakkor ezek a lakások alapvetően a jelzáloghitelek visszafizetésére képtelenné vált háztartások egy csoportja számára állnak nyitva.

9 A Lakásépítési Kedvezmény, majd Családi Otthonteremtési Kedvezmény néven átnevezett Szociálpolitikai Kedvezmény („szocpol”), kamattámogatások.

10 2012-ben, amikor a legtöbb igénybevevő részesült adósságkezelési szolgáltatásban, körülbelül 13500 háztartás részesült valamivel több mint százezer forint feletti támogatásban (Átol et al. 2016).

átalakult a megfizethetőség javítását célzó támogatási rendszer, megszűnt a korábban a Szociális Törvényben szabályozott központi normatív lakásfenntartási támogatás és adósságkezelési szolgáltatás, és az önkormányzatok hatáskörébe került annak eldöntése, hogy az ún. települési támogatás keretében adnak-e, illetve kiknek, milyen feltételekkel adnak ilyen típusú támogatásokat. Ez összességében egy fragmentált, és az önkényes döntéseknek nagyobb teret adó rendszert eredményezett (Kováts 2015). A települési támogatások keretében a megfizethetőség javítását célzó elemekre elköltött források drasztikusan, 55%-kal csökkentek, a kedvezményezették száma szintén radikálisan, 44%-kal csökkent. Különösen a kistélepüléseken jellemző, hogy elérhetetlenné vált a lakhatás megfizethetőségének javítását célzó támogatás (Kopasz–Gábor 2018).

A háztartások lakásmobilitási lehetőségeit alapvetően befolyásolja továbbá a lakáspiacon 2014 óta tapasztalható, területileg differenciált áremelkedés (Pósfai–Gál–Nagy 2017, MNB 2018), amelyet a piaci mellett az állami beavatkozások is erősen alakítanak (Nagy 2017).¹¹ A lakás piac dinamikája és ingatlanárak szempontjából egyre nő a különbség a főváros, a főváros környéki szuburbán területek, a nagyvárosok, a jelentősebb idegenforgalmi területek és az ország többi része között (Nagy 2017). Mobilitási szempontból is specifikus problémát jelent azon települések, területek köre, ahol gyakorlatilag nincsen ingatlanpiaci forgalom („láthatatlan” piacok), illetve ahol a kereslet alacsony mértéke és a kínálat rossz minősége alacsony ingatlanpiaci dinamikát és ingatlanárakat eredményez. Az ilyen „láthatatlan” és „marginális” ingatlanpiacok az ország több területén egybefüggő, hátrányos helyzetű térségeket alkotnak (Nagy 2017).

3. ADATOK

A lakásmobilitásra vonatkozó empirikus adatok körét korlátozza, hogy részletes – a teljes magyar társadalom lakásmobilitására vonatkozó, arra általánosítható megállapításokat eredményező – kutatása erőforrásigényes, illetve bizonyos esetekben komplikált. A kvalitatív vizsgálatok egy-egy kisebb közösség, település, életkori csoport vizsgálatára alkalmasak. A panelvizsgálat megfelelő lenne erre, de gyakorlatilag nem hozzáférhető olyan panelkutatás, amely elég hosszú időn keresztül követett volna háztartásokat lakásmobilitási szempontból. A lakásmobilitás vizsgálható megüresedési láncvizsgálattal, azaz az egymáshoz kapcsolódó, általában az újonnan épített lakásokból kiinduló lakásváltoztatások sorozatának elemzésével (Hegedüs 2001), de az ilyen típusú információk megszerzése nehéz. A keresztmetszeti adatok a lakásmobilitás mértékéről egy adott időszakban adhatnak információt, például a megelőző időszakban mobil háztartások arányára vagy a megkérdezettek által életük során lakott lakások számára, ezt azonban számos tényező, például a populáció életkora befolyásolja. Az alábbiakban a rendelkezésre álló nemzetközi (Eurostat) és hazai (Integrációs adatfelvétel¹²; Miben élünk?¹³) adatok alapján mutatjuk be a magyarországi lakásmobilitás fő jellemzőit.

¹¹ A magyarországi lakás piac átfogó elemzésére a cikk keretei között nincsen mód, csak néhány főbb jellegzetességét emeljük ki.

¹² Az *Integrációs adatfelvétel* az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológia Intézetének 2015-ben végzett személyes megkeresésen alapuló kérdőíves lekérdése. Az adatfelvétel mintájának kialakítása többlépcsős rétegzett mintavételi eljárással történt. A minta kiválasztása során régió, településtípus, életkori csoport, iskolai végzettség és nem szerint arányosan rétegzett, véletlen mintavételi eljárást alkalmaztak. A mintába került személyek összetételi aránya a legfontosabb társadalmi-demográfiai mutatók szerint tükrözi a felnőtt népességre jellemző arányokat. A teljes minta elemszáma 2687 fő.

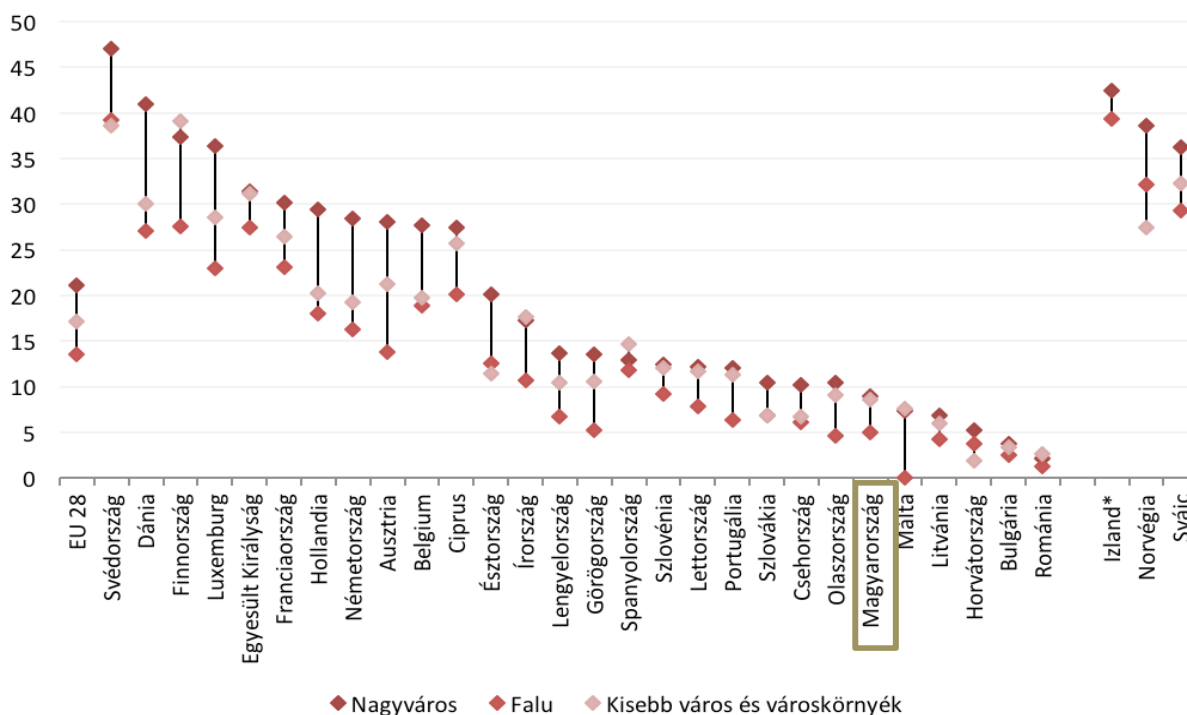
¹³ A *Miben élünk?* a Központi Statisztikai Hivatal 2015. évi lakásfelmérése, mely vizsgálat elsősorban a lakásszektor új jelenségeinek feltérképezésére irányult (Nemzetgazdasági Minisztérium támogatásával készült adatfelvétel). A felmérésbe 20000, véletlenszerűen kiválasztott háztartás címe került. Többlépcsős rétegzett mintavételi technikát alkalmaztak, amely során az első lépcső a települések nagyságával arányos, a második lépcső a címek szisztematikus véletlen szerinti kiválasztása volt. Az összeírás elektronikus kérdőíven, összeírók közreműködésével zajlott, de internetes önkitöltésre is volt lehetőség. A válaszadási hajlandóság 60%-os volt.

4. EREDMÉNYEK

4.1. A lakásmobilitás mértéke

A magyarországi lakásmobilitás nemzetközi összehasonlításban nagyon alacsony. Az Európai Gazdasági Térség országaira vonatkozó legfrissebb elérhető összehasonlító adat 2012-re vonatkozik, ekkor az EU országai közül mindössze öt országban volt alacsonyabb azok aránya, akik a felmérést megelőző öt évben lakást váltottak: Magyarországon a teljes népesség 7,4%-a (a nagyobb városokban 8,9%, a kisebb városokban és városkörnyékeken 8,6%, a falvakban 5,0%-a).

2. ábra. A megelőző öt évben lakást változtató lakosság aránya (%)

Forrás: Eurostat, 2012 alapján saját szerkesztés

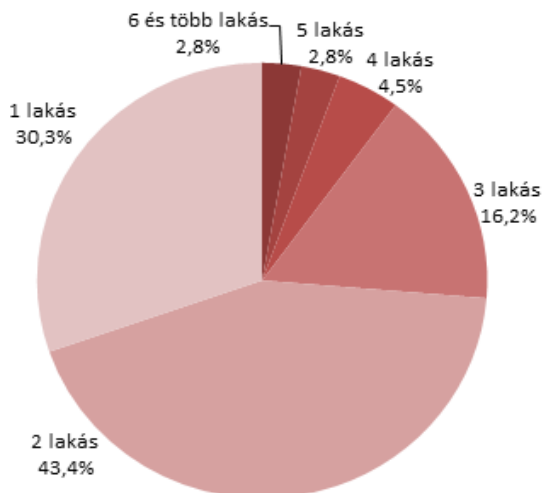
Magyarázat: * A kisebb városi és városkörnyéki adatok nem elérhetőek

A három évvel később, 2015 elején készült integrációs adatfelvétel eredményei ennél már valamelyest nagyobb mértékűnek mutatják a felmérést megelőző öt éven belül költözött arányát: a 18 év feletti népesség nyolcada (12,5%-a) költözött 2010–2014 között.¹⁴

Amennyiben a lakott lakások száma alapján vizsgáljuk a lakásmobilitást, azt látjuk, hogy a magyar lakosság többsége csak néhányszor változtat lakást élete során. A kérdezettek egész életüket – a szülők lakását is számítva – átlagosan 3,4 lakásban töltik (KSH 2015). Mivel az integrációs adatfelvétel a válaszadók 18 éves kora után – legalább hat hónapot – használt lakások számát vizsgálta, így még alacsonyabb mértékű lakásmobilitást tükröz (átlagosan 2,2 lakást). A kérdezettek 30%-a a kérdezéskor is a szülői lakásban élt, és még nem lépett ki

¹⁴ A nagyobb arányszámot természetesen nem csupán a felmérés néhány évvel későbbi lekérdezése eredményezi, hanem az is, hogy az integrációs adatfelvétel a válaszadók 18 éves kora utáni költözéseket vizsgálta, és az is, hogy a két felmérés eltérő ingatlanpiaci környezetben készült. Az első a válság éveiben lezajlott költözésekre, a második pedig az ismét meginduló ingatlanpiaci boom időszakában készült. Ezzel magyarázható a két felvétel közötti eltérő költözési arány.

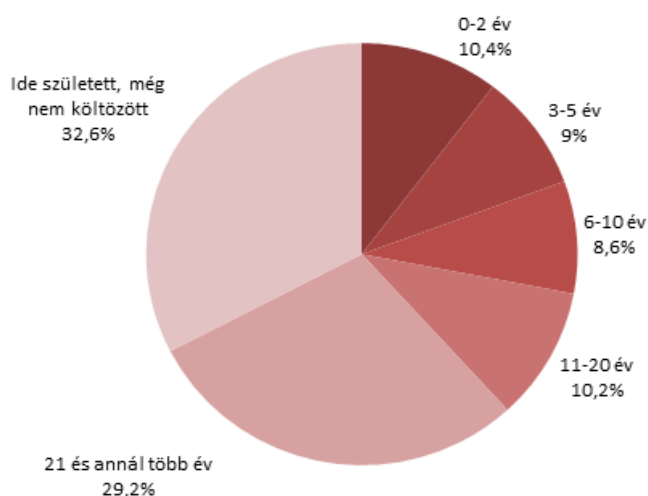
3. ábra. A válaszadók 18 éves kora óta (legalább hat hónapot) lakott lakásainak száma

Forrás: Integrációs adatfelvétel, 2015

Megjegyzés: Átlag: 2,2; Szórás: 1,3; Minimum érték: 1, Maximum érték: 13; N=2227

4. ábra. Az előző és jelenlegi lakásba költözés között eltelt idő

Forrás: Integrációs adatfelvétel, 2015

Megjegyzés: N=2073

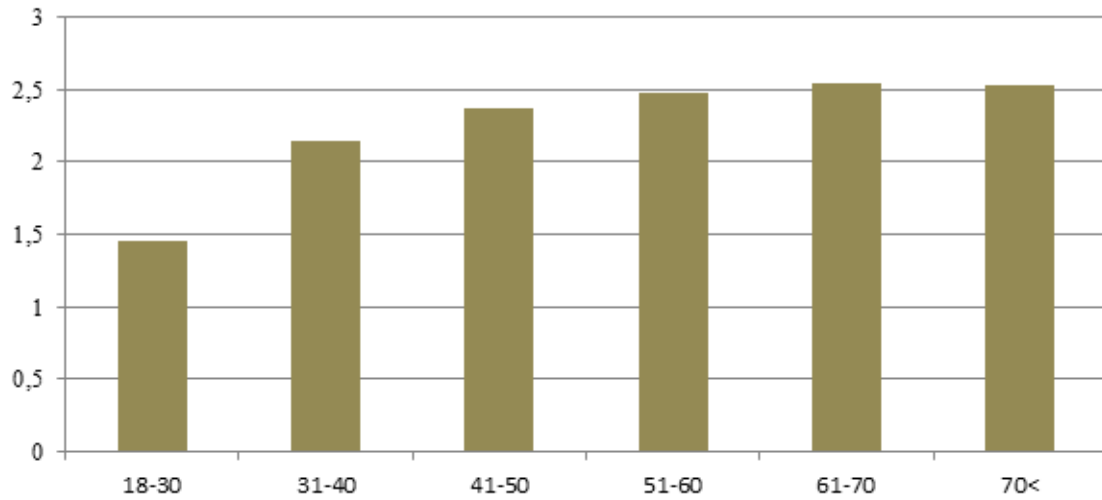
az ingatlanpiacra (azaz „egylakásos”), több mint kétötödének (43,4%) a szülői lakáson kívül egy lakása volt, hatodának két lakása, további tizedének négy vagy annál több lakása (3. ábra).

Az egyes költözések között eltelt idő szintén alacsony intenzitásúnak mutatja a mobilitást Magyarországon (4. ábra). Az integrációs adatfelvétel mintájában a válaszadók egy kisebb csoportja (ötöde) tekinthető gyors lakásváltoztatónak, akik 5 éven belül költöztek előző lakásukból a jelenlegibe, de az igazán gyorsan (2 éven belül) költözők aránya ennek csak a fele. A részletesebb elemzések azt is mutatják, hogy a gyorsan költözők körében kiugróan magas a bérlők aránya. Ez összhangban van a KSH 2015-ös lakásvizsgálatának elemzésével, amely rámutat, hogy a jelenlegi magyar lakásrendszerben a lakásbérlet jóval rövidebb távra nyújt lakhatási megoldást, mint a lakástulajdon. Míg egy átlagos lakástulajdonos 25 éve, a bérlők kevesebb mint három éve költöztek a felmérés idején lakott lakásba (KSH 2016).

Az egyes korcsoportokat tekintve jól látható az a triviális tény, hogy a lakások száma függ az életkortól (5. ábra). A fiatalabb korcsoportokban alacsonyabb a lakások átlagos száma, az 50 feletti korosztályokban 2,4–2,5 között alakul az átlagos lakásszám, míg a középkorúak és az idősebbek között már nem emelkedik érdemben. Bár a KSH 2015-ös lakásvizsgálata a korábbiaknál valamivel magasabbnak mutatja az idősebb népesség lakásmobilitását az évezred elejéhez képest (KSH 2016), ez arra utal, hogy idősebb korban továbbra is viszonylag alacsony mértékű a lakáshelyzetnek az élethelyzet változásához való adaptációja.

A költözések számát a KSH lakásfelvételének eredményei szerint az életkornál jelentősebben meghatározza a településtípus és családszerkezet (Dóra 2018). A nagyobb városokban a lakást változtatók aránya magasabb, mint a kisebb településeken (KSH 2016). A megelőző tíz év költözéseit tekintve 2015-ben a legmobilitásabbak a fővárosi, 65 év alatti egyedülállók, valamint a Budapesten vagy megyei jogú városokban élő gyereket egyedül nevelő szülők voltak (átlagosan 4,5 lakás 10 év alatt), a legkevesebbszer a községekben élők költöztek (10 év alatt átlagosan 2,9-szer).

5. ábra. A kérdezettek 18 éves kora óta lakott átlagos lakásszáma korcsoport szerint

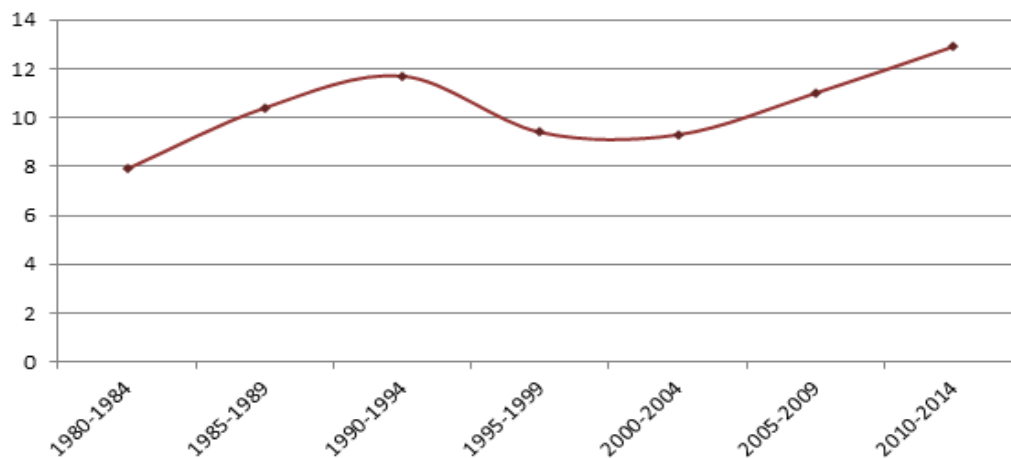
Forrás: Integrációs adatfelvétel, 2015

Megjegyzés: N=2227

4.2. A lakásmobilitás mértékének időbeli változásai

Az integrációs adatfelvétel alapján a jelenlegi lakásba költözés évét vizsgálva¹⁵ 1980 és 2014 között évi 1% és 3,5% között mozgott a jelenlegi lakásukba költöztek aránya. Viszonylag magasabb mobilitási arányszámokat találunk a rendszerváltást követő években, majd csökkenést a tömeges lakásprivatizációt (1993) követően. Az államilag támogatott lakáshitelek 2001-es megjelenése és a devizahitelezés 2000-es évek közepétől történő felfutása indukált némi növekedést, és ez a növekvő tendencia a válságot követően, az ingatlanpiac fellendülésével még nagyobb lendületet vett (6. ábra).

6. ábra. Jelenlegi lakásukba költöztek aránya a különböző időszakokban (%)

Megjegyzés: Az ábrán az 1980 és 2015 között költöztek arányát tüntettük fel öt évenként, a korábbi évek nem szerepelnek. Az 1980-as éveket megelőzően, 1920 és 1979 között évente 0% és 1,6% között mozgott a költöztek aránya. A kérdés évében, 2015 májusáig a válaszadók 0,5%-a költözött jelenlegi lakásába, ez az arányszám szintén nem szerepel az ábrán.

Forrás: Integrációs adatfelvétel, 2015

¹⁵ A visszaemlékezés pontatlansága valamelyest befolyásolhatta a válaszokat, ennek mértékét megbecsülni nem tudjuk, de a trendek láthatók.

További fontos változás a hazai lakásmobilitás trendjében az olyan nehézségek, krízisek, mint az életútban történt személyes, illetve pénzügyi szempontú törés, vagy a lakás fenntartásával kapcsolatos problémák miatti költözések számának emelkedése (1. táblázat). Ez a lakásváltoztatások 5 százalékában jelent meg fő okként az 1990-es években, azonban 2001–2008 között, de különösen a válságot követően jelentősen megemelkedett (2–2,5-szeresére) az ilyen okból költözők aránya (9,3%, illetve 13,2%-ra). Mindamellett a legfőbb lakásváltoztatási indok az életútban történt továbblépés: önállóvá válás, házasságkötés, munkahely-változtatás vagy megkezdett tanulmányok. Ezek együttesen minden vizsgált időszakban az esetek 37–51%-ában játszottak szerepet. Különösen gyakran álltak ilyen tényezők a költözések háttérében az 1970-es-es és a 2000-es években költöztek esetében, ami arra utal, hogy ezekben az időszakokban a háztartások nagyobb eséllyel tudták lakáshelyzetüket az életútjukban bekövetkezett változásokhoz igazítani. A következő leggyakoribb költözési okcsoportot a 2000-es évek végéig az előző lakás minőségével, méretével vagy a lakókörnyezet minőségével kapcsolatos problémák jelentik, míg a válság utáni költözések háttérében már inkább az életútban bekövetkezett törés, illetve egyéb indokok (például a család, rokonok közelébe költözés szándéka) állnak.

1. táblázat. Jelenlegi lakásba költözés legfőbb oka az egyes időszakokban (%)

	A költözés időszaka					
	1970 előtt	1971–1980 között	1981–1990 között	1991–2000 között	2001–2008 között	2009 után
Ide született	45,6	27,1	33,1	34,2	2,1	1,9
Személyes törés az életútban	0,3	1,1	1,1	3,3	8,3	9,5
Pénzügyi szempontú törés az életútban	0,0	0,6	0,6	1,8	1,0	3,4
Pozitív „nagy változás” az életútban	44,1	51,1	43,0	36,6	51,7	47,4
Környezet, illetve lakás minősége	5,6	13,4	13,6	12,6	22,7	12,7
Egyéb ok	4,4	6,9	8,5	11,4	14,2	24,9
Összesen (N)	100,0 (338)	100,0 (350)	100,0 (528)	100,0 (546)	100,0 (387)	100,0 (378)

Megjegyzés: A kérdőív által alkalmazott eredeti változó kategóriáinak összevonásával az alábbi új kategóriákat alakítottuk ki: „személyes törés az életútban” ide sorolva a válás és különköltözés miatti lakásváltoztatást; „pénzügyi szempontú törés az életútban” kategóriába került a drága fenntartás, hitelproblémák, díjhátralék miatti költözés; „a pozitív nagy változás az életútban” kategóriába a házasságkötés, önállóvá válás, munkahelyváltozás/tanulmányok, kedvező hitel miatti költözés tartozik; a „környezet ill. lakás minősége” kategóriájába pedig az alábbi költözési okokat soroltuk: lakáskörnyezet nem volt megfelelő, lakás minősége nem volt megfelelő, lakás mérete nem volt megfelelő. N=2527

Forrás: Integrációs adatfelvétel, 2015

Változik a lakástípusok közötti mobilitás mintázata is, a tulajdonosi szektor dominanciája mellett nő a magánbérlet szektor szerepe a költözésekben. Míg 2003-ban a lakásszerzés módja az akkori lakásukba költözők 10,8%-a esetében volt magánbérlet bérbevétele, 2015-ben 27,9%-uk jutott így a lakásához (KSH 2016).

4.3. A lakásmobilitás iránya

A lakások (lakó által becsült) piaci értékét vizsgálva a lakásmobilitás az esetek legnagyobb részében felfelé irányul, de a felfelé irányuló mobilitás dominanciája csökken: míg a 1996 és 2003 közötti költözések több mint kétharmada, a 2005–2008 közötti költözések 56,7%-a, a 2009–2015 közötti költözéseknek pedig 52,7%-a

irányult magasabb piaci értékű lakásba (KSH 2016). Ezzel egyidejűleg nőtt a lefelé irányuló mobilitás aránya, 1990–2003 között a költözések 12,4%-a, 2005–2008 között 27,4%-a, 2009–2015 között már 31,6%-a irányult kisebb piaci értékű lakásba.

2. táblázat.

A lakások piaci értékének megítélése a korábbi lakáshoz képest (új vagy használt lakások vásárlói, építői) (%)

	A költözés időszaka		
	1996–2003	2005–2008	2009–2015
Nagyobb	68,3	56,7	52,7
Változatlan	12,6	14	14,2
Kisebb	12,4	27,4	31,6
Nem tudja, nincs válasz	6,6	2	1,5
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH 2016

A lefelé irányuló mobilitás növekvő trendjében szerepet játszhat az idősebb generáció valamelyest növekvő lakásmobilitása (az idős egyedülállók mobilitása 2003 és 2015 között 11%-ról 13%-ra nőtt (KSH 2016), amely az adatok szerint jellemzően a lakásfogyasztás csökkenését eredményezi. 2003-ban a 65 év felettek 30%-a költözött a korábnál olcsóbb lakásba, 2015-ben ennek csaknem duplája (KSH 2016), ami arra utal, hogy az utóbbi években növekszik azoknak az idős háztartásoknak az aránya, amelyek lakásfogyasztásukat hozzáigazítják a család- és háztartásszerkezetben bekövetkezett változásokhoz.¹⁶ Az idősebb generáció lakásfogyasztásának visszafogása ugyanakkor önmagában nem magyarázza meg a lefelé irányuló lakásmobilitás arányának növekedését, más korosztályok között is növekedett az olcsóbb lakásba költözők aránya (Székely 2018). Településszociológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a lakásfogyasztás csökkentése alacsonyabb ingatlanárú területre költözéssel, és az így keletkező értékkülönbséget más háztartási szükségletekre fordítása a folyó kiadások fedezésére képtelenné vált háztartások tipikus adaptációs stratégiája is (pl. Csanádi–Csizmady 2002).

4.4. Fiatalok változó lakásút-mintái

Változások láthatóak a fiatal generációk lakásútjaiban is. A szülői lakást elhagyó fiatalok átlagéletkora a rendszerváltást megelőző időszakhoz képest az évezred elejére későbbre tolódott (az 1970-es évek és a 2000-es évek eleje között 25-ről 28 évre), majd 2005–2015 között stagnált, 2015-ben 27,4 év volt. Az első lakásba költözők között továbbra is domináns a saját tulajdonú lakásba költözés – 2015-ben felül használt lakást vett, 15%-a új lakást vásárolt vagy építkezett – azonban szintén jelentős a magánbérletlakásszektor szerepe a fiatalok lakáskarrierjében. 2015-ben az első lakásszerzők 14%-a magánbérletlakásba költözött (KSH 2016), a 35 év alatti lakásvásárlók 24,6%-a, a 36–45 évesek 20,6%-a első saját tulajdonú lakását megelőzően magánbérletlakásban élt, míg az idősebb generációk esetében a megelőző lakás lényegesen nagyobb arányban volt használt, saját tulajdonú lakás, illetve, különösen a 60 év felettek körében, saját célra épített vagy építetett lakás (Székely 2018). Az intergenerációs transzferek korábban is jelentős szerepe a lakásvásárlásban a válságot követően tovább nőtt, a kieső hitelek helyére a lakásvásárlási források között a családi támogatás lépett, ha nem is pótolta

¹⁶ Az 1990-es évek végére vonatkozó elemzés eredményei szerint 50 év felett a lakott lakások száma jellemzően nem növekedett, ami arra utal, hogy az ilyen típusú adaptáció nem volt jellemző (Hegedüs 2001).

azokat teljes egészében. 2005–2008 között a lakásszerzéshez a háztartások az esetek 26,6%-ában, 2009–2015 között 33,5%-ában vettek igénybe családi segítséget (Székely 2018).¹⁷ A családi vagyontranszferek szerepe a hitelhez való hozzáférés beszűkülésének kompenzálására ugyanakkor azt jelenti, hogy tovább növekedtek a társadalmi egyenlőtlenségek az ilyen típusú intergenerációs transzferekhez hozzáférő és azokhoz nem hozzáférő háztartások között. A 35 év alatti lakásvásárlók 40,2%-a, a 36–45 év közöttiek 33,3%-a kapott családi segítséget a 2005–2015-ös időszakban lakásvásárláshoz, a tízéves időszakra vonatkozó átlagos 30,4%-al szemben. Az ilyen típusú segítséghez hozzá nem férő lakásvásárlók jelentősebb összegű hitel felvételével kompenzálták a családi támogatás hiányát, azonban ezzel együtt is kevesebb forrást tudtak lakásszerzésre fordítani (Székely 2018).

4.5. A lakásmobilitás térbeli mintái

A lakásmobilitásnak jellegzetes térbeli mintázatai tapasztalhatók. A nagyobb városokban és a budapesti agglomerációban magasabb a lakást változtatók aránya. A költözések többsége településen belül történik, tehát a lakásmobilitás viszonylag szűk földrajzi határok között mozog (Farkas–Hegedüs–Székely 2005), nem feltétlenül jár együtt jelentős területi mobilitással. Ugyanakkor a más településre költözők aránya az elmúlt években valamelyest emelkedett (2003 és 2015 között 22%-ról 27%-ra) (KSH 2016). A települések közötti árszínvonal-különbség következtében a nagyobb településeken belül az alacsonyabb ingatlanárú területek a máshonnan érkezők beköltözési célpontjai (KSH 2016), emellett tapasztalhatók olyan szegénységi migrációs folyamatok (Csanádi–Csizmady 2002), amelyek során a háztartások anyagi nehézségeiket magasabb ingatlanárú településről, illetve területéről alacsonyabb ingatlanárú településre, illetve területre költözéssel próbálják kezelni. Ezekkel, és más társadalmi, lakáspiaci folyamatokkal összefüggésben a települések jelentős részében szegregálódó településrészek, illetve az ország egyes részein szegregálódó területek találhatók (Váradi–Virág 2015). A szegregált területekről való kifelé mobilitásra pedig egyéb mobilitási csatornák elérhetősége nélkül kicsi az esély (Teller 2018). A nagyobb települések belvárosi területein magasabb státuszú háztartások beáramlásával, alacsonyabb státuszú csoportok távozásával járó dzsentifikációs folyamatok zajlanak (Csanádi–Csizmady–Olt 2002; Czirfusz et. al. 2015).

5. LAKÁSMOBILITÁSI UTAK TÁRSADALMI KÜLÖNBSÉGEI

5.1. Tipikus lakásmobilitási utak

Az integrációs adatfelvétel a lakásút egy szegmensének, a jelenlegi és a megelőző lakás jellemzőinek összehasonlítását teszi lehetővé, nem vállalkozhat tehát a teljes lakásút feltárására. A következőkben ezeknek a lakásút-szegmenseknek a tipikus mintázatait mutatjuk be, majd az így azonosított lakásút-szegmenseket meghatározó tényezőket vizsgáljuk. Fő kutatási kérdésünk, hogy – a hagyományos szocio-demográfiai jellemzőkön túl – az integráltság hogyan befolyásolja a lakásmobilitást, azaz milyen mobilitási lépéseket valószínűsít az integráció különböző dimenziói mentén kialakított csoporthelyzet.

A lakásutak elemzésekor a jogcímre vonatkozó kérdésből indultunk ki: a kérdezett háztartásfő milyen jogcímen lakik a jelenlegi, illetve lakott az előző lakásában. Ennek mérésére nyolckategóriás változót tartalmazott a

¹⁷ Ez az arány valamennyi lakást vásárló háztartásra vonatkozik, ám tudható, hogy a fiatalabb korosztályokban magasabb a családi támogatásban részesülő háztartások aránya.

kérdőív: 1. (rész)tulajdonos, 2. (rész)tulajdonos családtagjaként vagy rokonaként, 3. bérlőként (önkormányzati lakás), 4. bérlőként (magántulajdonostól/bérlőtől), 5. szolgálati lakás használója, 6. a lakás hasznélvezője, 7. kollégium és 8. egyéb jogcím (3. táblázat). A jelenlegi lakásra vonatkozó információk esetében a minta elemszáma 2657 fő, az előző lakásra vonatkozóan 1565 fő.¹⁸

3. táblázat. Előző és jelenlegi lakás jellemzői jogcím szerint

Milyen jogcímen lakik a jelenlegi, illetve lakott az előző lakásában?	Előző lakás		Jelenlegi lakás	
	N	%	N	%
(Rész)tulajdonos	282	18,0	1472	55,4
(Rész)tulajdonos családtagjaként vagy rokonaként	658	42,0	791	29,8
Bérlőként (önkormányzati lakás)	111	7,1	75	2,8
Bérlőként (magántulajdonostól/bérlőtől)	242	15,4	136	5,1
Szolgálati lakás használója	39	2,5	1	0,4
A lakás hasznélvezője	113	7,2	96	3,6
Kollégium	10	0,7	1	0,0
Egyéb jogcím	110	7,1	74	2,8
Összesen	1565	100,0	2657	100,0

A kérdőív által alkalmazott eredeti változó kategóriáinak összevonásával a válaszadókat a lakás jogcíme alapján az alábbi csoportokba soroltuk: 1. *tulajdonos, hasznélvező*, 2. *tulajdonos családtagja, rokona*, 3. *bérlő* (ez utóbbi kategóriába került az önkormányzati lakás bérlője, magántulajdonban vagy céges tulajdonban lévő lakás bérlője, szolgálati lakás használója, kollégium lakója és az egyéb jogcím a csoportok azonos magatartása miatt). A 4. táblázat alapján látható jelentős eltérések, hogy előző lakásában a kérdezettek 2/5-e (42%) a tulajdonos családtagjaként, rokonaként lakott, 1/3-a bérlőként, és csak negyedük tulajdonosként, illetve hasznélvezőként. Jelenlegi lakásának viszont a kérdezettek 3/5-e (59%) a tulajdonosa, közel harmada a tulajdonos családtagja, és csak tizede (11,2%) a bérlője.

4. táblázat. Előző és jelenlegi lakás jellemzői jogcím szerint (összevont kategóriák)

Milyen jogcímen lakik a jelenlegi, illetve lakott az előző lakásában?	Előző lakás		Jelenlegi lakás	
	N	%	N	%
(Rész)tulajdonos, hasznélvező	395	25,3	1568	59,0
(Rész)tulajdonos családtagja, rokona	658	42,0	791	29,8
Bérlő	412	32,7	298	11,2
Összesen	1565	100,0	2657	100,0

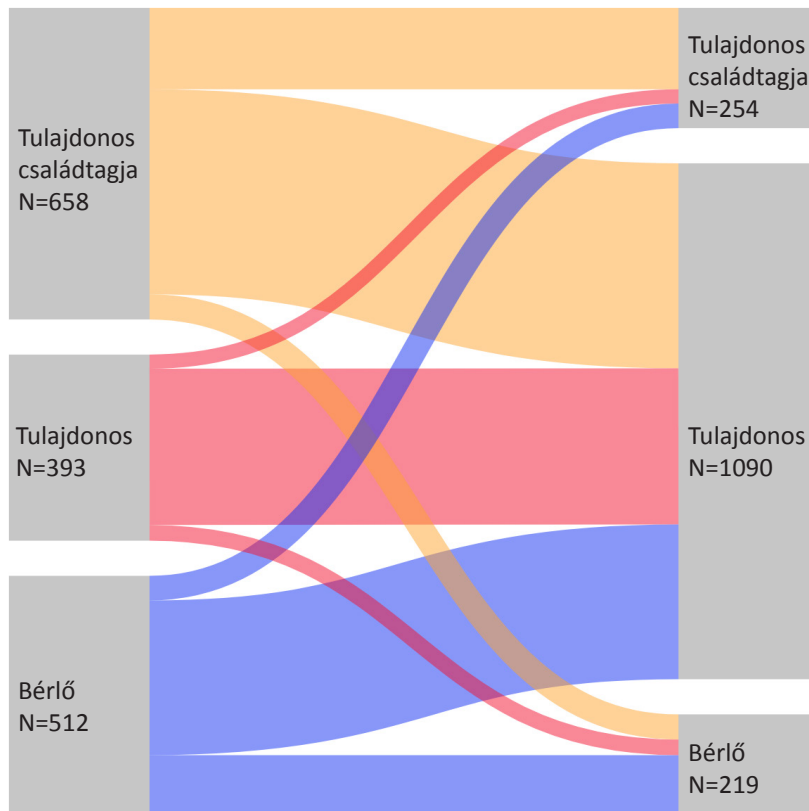
Magyarázat: bérlő: önkormányzati lakás bérlője, magántulajdonban vagy céges tulajdonban lévő lakás bérlője, szolgálati lakás használója, kollégium lakója és egyéb jogcím.

Az előző és jelenlegi lakás jogcíme alapján a válaszadók alábbi immobil és mobil csoportjai lehetségesek: (1) Még soha nem költözött, jelenleg is a szülői lakásban/házban él; (2) Előző és jelenlegi lakásnak is a tulajdonosa, illetve hasznélvezője; (3) Előző és jelenlegi lakásban is a tulajdonos családtagjaként, rokonaként él; (4) Előző lakásban a tulajdonos családtagjaként élt, jelenleg tulajdonos; (5) Előző lakásnak a tulajdonosa volt, jelenleg a tulajdonos családtagjaként, rokonaként él; (6) Előző és jelenlegi lakásnak is a bérlője; (7) Előző lakást bérelte, jelenleg tulajdonos; (8) Előző lakást bérelte, jelenleg a tulajdonos családtagjaként, rokonaként él; (9)

¹⁸ Azokat az eseteket (N=401), ahol az előző lakásra vonatkozóan nem rendelkezünk információval, ugyanakkor a szülői lakásból már elköltözött a válaszadó, kihagytuk az elemzésből.

7. ábra. Ingatlanpiaci tapasztalattal rendelkezők lakásútjai

Forrás: Integrációs adatfelvétel, 2015 alapján saját szerkesztés

Előző lakásnak a tulajdonosa volt, jelenleg bérlő; (10) Előző lakásban a tulajdonos családtagjaként élt, jelenleg bérlő (lásd Melléklet M1. táblázat). Így összesen 2237 fő lakásmobilitási helyzetét tudtuk rekonstruálni (675 immobil és 1562 lakásmobilitási utat). Az ingatlanpiacon mobilak lakásváltoztatásának útjait a 7. ábra szemlélteti.

A válaszadók logikailag létrehozott lakásút-kategóriáinak számát az egyes csoportok azonos magatartása alapján tovább csökkentettük úgy, hogy összevontuk az „Előző lakást bérelte, jelenleg tulajdonos” kategóriáját az „Előző lakást bérelte, jelenleg a tulajdonos családtagjaként, rokonaként” kategóriával, valamint az „Előző lakásnak a tulajdonosa volt, jelenleg bérlő” kategóriáját az „Előző lakásban a tulajdonos családtagjaként élt, jelenleg bérlő” csoporttal (5. táblázat). További összevonásokat a csoportok magatartása nem indokolt.

5. táblázat. Lakásutak az előző és jelenlegi lakás jogcíme alapján

Lakásutak	N	%
Még soha nem költözött, jelenleg is a szülői lakásban él	675	30,6
Előző és jelenlegi lakásnak is a tulajdonosa	330	15,0
Előző és jelenlegi lakásban is a tulajdonos családtagjaként, rokonaként él	172	7,8
Előző lakásban a tulajdonos családtagjaként élt, jelenleg tulajdonos	433	19,6
Előző és jelenlegi lakásnak is a bérlője	133	6,0
Előző lakást bérelte, jelenleg tulajdonos vagy a tulajdonos családtagja	379	17,2
Előző lakásnak a tulajdonosa volt vagy a tulajdonos családtagjaként élt benne, jelenleg bérlő	86	3,9
Összesen	2208	100,0

Magyarázat: Továbbra is összevonva a „tulajdonos” kategóriája a „hasznélvezővel”, a „bérlő” kategóriája pedig a szolgálati lakás használójával, a kollégiummal és az egyéb jogcímmel.

Megjegyzés: Az „Előző lakásnak a tulajdonosa volt, jelenleg a tulajdonos családtagja” válaszadók nem szerepelnek az elemzésben a nagyon alacsony elemszám miatt (N=30).

A mintánk legnagyobb méretű csoportjában a „*még soha nem költözötteket*” találjuk (30,6%), akiknek nincs lakáspiaci tapasztalata, és még a szülői lakásban élnek. A következő legnagyobb méretű csoportot az *előző lakásukban a tulajdonos családtagjaként, rokonaként éltek, jelenleg tulajdonosok* alkotják (19,6%), míg a harmadik legnagyobb méretű csoportot az *előző lakásukban bérlőként, jelenleg tulajdonosként vagy a tulajdonos családtagjaként élők* (17,2%). A *korábbi és jelenlegi lakásukban is tulajdonosok* a minta közel hatodát teszik ki (15%). Két nagyjából hasonlóan közepes méretű csoport az *előző és jelenlegi lakásban is a tulajdonos családtagjaként, rokonaként élők* (7,8%) és a *mindig bérlők* (6,0%). Végül kirajzolódik a legkisebb méretű csoport, amely azokat tömöríti, akik *előző lakásuknak a tulajdonosai voltak vagy a tulajdonos családtagjai, jelenleg bérlők* (3,9%).

5.2. Lakásmobilitási utak társadalmi különbségei

5.2.1. Lakásmobilitás és társadalmi-demográfiai tényezők

A tanulmány további részében a különböző lakásutakat meghatározó tényezőket elemezzük. Először nézzük meg azt, hogyan befolyásolják a hagyományos – a lakásmobilitási szakirodalomban gyakran vizsgált – társadalmi-demográfiai változók az egyes lakásmobilitási utakat.

Az elemi keresztábra-elemzések során azt találtuk, hogy a legjelentősebb összefüggés – a Cramer's V asszociációs mutató alapján – a *családi állapot* (CV=0,355) mentén figyelhető meg, és további erős összefüggés jelentkezik az *életkor* (CV=0,288) és a *lakóhely településtípusa* (CV=0,222) esetében is. A *háztartás nagysága* (CV=0,145) esetén is egy jelentősebb differenciálódás mutatkozik, valamint a *szülők iskolai végzettségének* (CV=0,122) és a *kérdezett iskolai végzettségének* (CV=0,082) vizsgálata szerint is, bár ez utóbbi összefüggés a leggyengébb a kapcsolat szorosságát mutató asszociációs mérőszám alapján.

A Melléklet M2. táblázatban látható eredmények alapján a következő megállapításokat fogalmazhatjuk meg, bár az alacsony elemszámoknál inkább csak hipotézisként kezelve azokat. A „*még soha nem költözött*”, ingatlanpiaci tapasztalat nélküli helyzet esetén fontos befolyásoló tényező a nőtlen/hajadon családi állapot, a fiatal (35 év alatti) életkor, a háromfős vagy annál nagyobb háztartásnagyság, az alapfokú és középfokú (érettségivel záruló) iskolai végzettség, a magas iskolázottságú családi háttér, valamint a fővárosi és falusi lakóhely. A *bérlői tapasztalat nélküli* mobilitási utak közül az „*előző és jelenlegi lakásnak is a tulajdonosa*” és az „*előző lakásukban a tulajdonos családtagjaként élt, jelenleg tulajdonos*” lakásváltoztatási lépések valószínűségét meghatározó tényezők hasonlóak: az idősebb életkor, a házasság és egyedül élő elvált, illetve özvegy családi állapot, a legfeljebb kétfős háztartásnagyság és a felsőfokú végzettség. A különbség abban van, hogy míg az előbbi lakásút (tulajdonosból tulajdonos) előfordulása az alacsony iskolázottságú családokból származók és a vidéki városokban élők körében, addig az utóbbi (tulajdonos családtagjából tulajdonos) a magas iskolázottságú családi háttérrel rendelkezők és a budapestiek körében magasabb. Az „*előző és jelenlegi lakásukban is a tulajdonos családtagja*” lakásmobilitási út elsősorban a fiatalabb, egyedül vagy élettárral, háromfős vagy annál nagyobb háztartásban élő, legfeljebb általános iskolát végzett és/vagy diplomás, hasonló vagy magasabb iskolázottságú családi háttérű, vidéki kisebb városokban és falvakban élő válaszadókra jellemző.

A bérlői lakásút-szegmenseket tekintve, az „előző és jelenlegi lakásának is bérlője”, valamint az „előző lakást bérelte, jelenleginek tulajdonosa” utak valószínűségét meghatározó tényezők – a társadalmi helyzet kivételével – azonosak: a fiatal (középkorúnál fiatalabb) életkor, az élettársi kapcsolat, az egyfős, valamint a négy vagy annál több fős háztartásnagyság és a nagyobb városi lakóhely. Míg az utóbbi (tulajdonosból bérlő) lakásváltoztatási lépésben a középfokú végzettség és a hasonló iskolázottságú családi háttér játszik szerepet, addig az előbbi (bérlőből bérlő) út létrejöttében a kevésbé privilegizált társadalmi helyzet: az alacsony – legfeljebb szakmunkás – iskolai végzettség és a hasonlóan alacsony iskolázottságú családi háttér. Az „előző lakást bérelte, jelenleg tulajdonos” lakásút előfordulásának befolyásoló tényezői leginkább a tulajdonosból tulajdonos úthoz hasonlóak, ezek a 35 év feletti életkor, a házas vagy özvegy/elvált családi állapot, az egy- és kétfős háztartásnagyság, az alacsony iskolai végzettségű családi háttér, de a szülőkhöz képest magasabb iskolai végzettség, valamint a nagyobb vidéki városi vagy fővárosi lakóhely.

5.2.2. Lakásmobilitás és integrációs csoporthelyzet

A szakirodalomban gyakran vizsgált szocio-demográfiai változókon túl nézzük meg azt, hogy az egyének integráltsága hogyan függ össze a lakásút-szegmensek tipikus mintázataival.

A válaszadók integráltságát a magyar társadalom rétegződésének elemzésére kialakított „integrációs modell” alapján mértük (Kovách et al. 2016). Ez a modell az egyének integráltságának három szintjét, a rendszerszintű integrációt, a társadalmi szintű integrációt és a személyközi integrációt¹⁹ figyelembe véve képez klasztereket, melyek a következők (zárójelben az integrációs adatfelvétel mintáján belüli csoportarányok): 1) kapcsolatgazdag politikailag aktívak (15,5%), 2) lokálisan integráltak (9,2%), 3) munkaerőpiacon integráltak (23,2%), 4) rendszerintegráltak (17,4%), 5) gyengén integráltak (16,1%), 6) normakövető dezintegráltak (12,9%) és 7) dezintegrált kirekesztettek (5,6%).

Az egyes csoportok elnevezése az integráció/dezintegráció mérésére használt dimenziók meghatározó jellegére utal. A *kapcsolatgazdag politikailag aktívak* csoportja politikailag aktív, tagjai erős kapcsolati tőkével rendelkeznek, kirekesztettség érzésük alacsony. További jellemzőjük, hogy kiugróan magas a munkaerőpiaci integráltságuk és átlag feletti az intézményekbe vetett bizalmuk, míg a civil aktivitás és a normaszegő magatartás elfogadása átlag alatti közöttük. A *lokálisan integráltak* sajátossága, hogy civil és politikai aktivitásuk a legmagasabb, átlag feletti a személyközi integráltságuk és az intézményekbe vetett bizalmuk, ugyanakkor a normaszegés elítélése és a munkaintenzitás átlagos körökben. A *munkaerőpiacon integráltak* a legaktívabbak a munkaerőpiacon, kevés kapcsolati tőkével rendelkeznek, a szavazáson túli politikai aktivitásuk és civil részvételük átlag alatti, a normaszegő magatartással szemben nem megengedőek. A *rendszerintegráltak* intézményekbe vetett bizalma és szavazási hajlandósága a legmagasabb, míg munkaintenzitásuk, kapcsolati tőkéjük és szubjektív kirekesztettség-érzetük átlag alatti. A *gyengén integráltak* megengedőek a normaszegő magatartással szemben, továbbá társadalmi kirekesztettség-érzetük is magas, bizalmas kapcsolataik száma átlag feletti, valamint

¹⁹ A rendszer szintű integrációt a politikai részvétellel, az intézményekbe vetett bizalommal, valamint a társadalmi normák elfogadásával; a társadalmi szintű integrációt a munkaerőpiaci részvétellel és a civil aktivitással; a személyközi integrációt az erős kötések számával, a gyenge kapcsolatok diverzitásával és a szubjektív kirekesztettség érzésével ragadja meg (a modell létrehozásához használt változók részletes leírása: Kovách et al. 2016: 7–8.).

– nem meglepő módon – politikai és civil aktivitásuk igen alacsony. A *normakövető dezintegráltak* szubjektív kirekesztettség-érzése kiugróan magas, és elutasítják a normaszegő magatartást, de a többi integráció-mutató mentén jóval az átlag alatti sajátosságokkal írható le: kapcsolati tőkájük, politikai és civil részvételük, továbbá intézményi bizalmuk is igen alacsony. A *dezintegrált kirekesztettek* társadalmi kirekesztettség érzése a legmagasabb, ők a leginkább megengedőek a normaszegéssel szemben, és ilyen magatartást feltételeznek másokról is, míg bizalmas kapcsolataik száma és nexusdiverzitásuk alacsony, munkaerőpiaci és civil aktivitásuk jelentősen elmarad az átlagtól, de politikai részvételük is csak valamelyest átlag feletti. Bizalmatlanok az Országgyűléssel, a jogrendszerrel, a rendőrséggel és a politikusokkal szemben.

Amennyiben az integráció és a bérlői, illetve nem bérlői lakásút összefüggését vizsgáljuk²⁰, kitűnik, hogy a kapcsolatgazdag politikailag aktívak körében a legmagasabb a *bérlői tapasztalattal nem rendelkezők* aránya (56%), de átlag feletti a rendszerintegráltak (48%) és a normakövető dezintegráltak (48%) között is. A *bérlői tapasztalattal rendelkezők* (bérlői lakáséletutak) aránya a dezintegrált kirekesztettek és a lokálisan integráltak körében a legmagasabb (48,5% és 32,5%), és ennél valamivel alacsonyabb (de átlag feletti) a gyengén integráltak között (29,6%). Az *ingatlanpiaci tapasztalattal nem rendelkezők* (a még nem költözöttek) legmagasabb arányban a munkaerőpiacon integráltak és a gyengén integráltak csoportjaiban találhatók meg: minden harmadik munkaerőpiacon integrált és gyengén integrált válaszadó még most is a szülői lakásban él, a többi integrációs csoportban kisebb (átlag alatti) ez az arány.

6. táblázat. Az integrációs csoportba tartozás és a lakáséletút közötti összefüggés (%)

	Még soha nem költözött	(N)Ingatlanpiaci tapasztalattal rendelkezik		Összesen (N)
	Szülői lakásban/házban él	Nincs bérlői tapasztalata	Van bérlői tapasztalata	
Összesen	30,2%	43,1%	26,7%	
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	20,7	56,0	23,3	100,0 (275)
Lokálisan integráltak	27,4	40,1	32,5	100,0 (157)
Munkaerőpiacon integráltak	34,9	40,8	24,3	100,0 (387)
Rendszerintegráltak	30,4	48,0	21,6	100,0 (296)
Gyengén integráltak	32,5	38,0	29,6	100,0 (274)
Normakövető dezintegráltak	28,9	48,0	23,1	100,0 (225)
Dezintegrált kirekesztettek	26,3	25,3	48,5	100,0 (99)

$$\chi^2=61,557; p=0,000<0,01; Cramers'V=0,134; N=1689$$

Az integrációs csoporthelyzet és a részletes lakáséletutak összefüggése azt mutatja, hogy a kapcsolatgazdag politikailag aktív csoporthelyzet a *bérlői tapasztalat nélküli lakásutakon* belül leginkább a „tulajdonos családtagjából tulajdonos”-mobilitási utat valószínűsíti. A két másik vizsgált bérlői tapasztalat nélküli lakásút közül a „mindig tulajdonosok” aránya a rendszerintegráltak körében a legmagasabb, de átlag feletti és közel azonos arányuk a kapcsolatgazdag politikailag aktívak és a munkaerőpiacon integráltak között is. Míg az „előző és a jelenlegi lakásban is a tulajdonos családtagjaként élők” legmagasabb arányban a normakövető dezintegráltak és a dezintegrált kirekesztettek körében találhatók meg. A *bérlői lakásutakat* vizsgálva, a dezintegrált kirekesztettek csoportján belül a legmagasabb az „előző és jelenlegi lakásnak is a bérlője” lakásút, de átlag feletti előfor-

²⁰ A kapcsolat szignifikáns – bár gyengébb, mint az a demográfiai változók kapcsán mutatkozott.

dulásuk a gyengén integráltak között is. Az „előző lakást bérelte, jelenleginek tulajdonosa” lakásút legmagasabb arányban a lokálisan integráltak között fordul elő, és az „előző lakásnak a tulajdonosa, jelenleg bérlők” is legmagasabb arányban itt található (lokálisan integráltak csoportjában), valamint a munkaerőpiacon integráltak között.

7. táblázat. Az integrációs csoportba tartozás és a lakáséletút közötti összefüggés (%)

	Nincs ingatlanpiaci tapasztalata	Nincs bérlői tapasztalata			Van bérlői tapasztalata			% (N)
	Még soha nem költözött	Előző és jelenlegi lakásnak is a tulajdonosa	Előző és jelenlegi lakásban is a tulajdonos is a családtagja	Előző lakásban a tulajdonos családtagja, jelenleg tulajdonos	Előző és jelenlegi lakásnak is a bérlője	Előző lakást bérelte, jelenleginek tulajdonosa	Előző lakásnak a tulajdonosa, jelenleg bérlő	
Összesen	30,6%	15,0%	7,8%	19,6%	6,0%	17,2%	3,9%	
Kapcsolatgazdag politikailag aktívak	20,7	17,8	7,3	30,5	4,4	17,1	2,2	100,0 (275)
Lokálisan integráltak	28,3	11,2	5,3	22,4	6,6	20,4	5,9	100,0 (152)
Munkaerőpiacon integráltak	35,4	17,3	6,6	16,0	5,5	14,4	4,7	100,0 (381)
Rendszerintegráltak	30,8	21,2	7,5	18,5	3,8	15,8	2,4	100,0 (292)
Gyengén integráltak	32,6	15,0	5,5	16,8	8,1	17,9	4,0	100,0 (273)
Normakövető dezintegráltak	29,8	12,4	9,2	24,8	6,4	15,1	2,3	100,0 (218)
Dezintegrált kirekesztettek	28,4	11,8	13,5	9,7	14,4	17,8	4,1	100,0 (98)

$$\chi^2=99,01; p=0,000<0,01; Cramers'V=0,099, N=1689$$

A lakásmobilitási lépések társadalmi meghatározottsága az eltérő integrációs csoportok lakásváltoztatása mögötti okokban is megjelenik.²¹ A kapcsolatgazdag politikailag aktívak az átlagnál is nagyobb arányban változtattak lakást az életútban történő továbblépés – önállóvá válás, házasságkötés, munkahelyváltogatás, tanulmányok – miatt, ami arra utal, hogy más csoportoknál nagyobb mozgásterük volt arra, hogy a lakáshelyzetüket az élethelyzetükben bekövetkezett változásokhoz igazítsák. Hasonló arányban jelent meg ez a költözési okcsoport a munkaerőpiacon integráltaknál is, lényeges különbség, hogy utóbbi, fiatalabb csoport tagjai között sokkal nagyobb a lakáspiacra még nem kilépettek aránya. A dezintegrált kirekesztettek esetében ugyanakkor az átlagnál lényegesen magasabb azok aránya, akik az életútban történt személyes, illetve pénzügyi szempontú törés, például válás, különköltözés vagy lakásfenntartási problémák miatt változtattak lakást. Feltehető, hogy itt sok esetben kényszer szülte lakásváltoztatásokról van szó.

21 A kérdőívben a jelenlegi lakásba költözés legfőbb okára vonatkozóan szerepelt kérdés.

6. ELEMZÉS: A LAKÁSMOBILITÁS MIKRO- ÉS MAKROSZINTŰ TÉNYEZŐI

A vizsgált lakásmobilitás-szegmensek meghatározói között, ahogy a lakásmobilitás életcikluselmélete és más adatfelvételek eredményei alapján is várható volt, a demográfiai változók, mindenekelőtt a családi állapot és életkor játsszák a legjelentősebb szerepet. A fiatalabbak (ezzel összefüggésben, nőtlenek/hajadonok) között jelentősebb a még a szülői házban élők, tulajdonos családtagjaként mobilak, a tulajdonosiból a bérleti szektorba kilépő, illetve a bérleti szektoron belül mobilak aránya. A középkorúak és idősebbek (ezzel összefüggésben: házasak, elváltak, özvegyek) körében jellemzőbb a tulajdonosi szektoron belüli mobilitás, a tulajdonos családtagjából és a bérleti szektorból a tulajdonosi szektorba való átlépés. Szintén az életciklus-elmélettel összhangban a legfőbb költözési okok között a leggyakoribbak a háztartásszerkezet megváltozásával kapcsolatosak: önállóvá válás, házasságkötés.

Jelentős hatással voltak a vizsgált lakásmobilitás-szegmensekre a lakásrendszer területi egyenlőtlenségei, a településtípusok szerint eltérő lakáskínálat is. A bérleti szektor gyakorlatilag csak a vidéki nagyvárosokban és Budapesten jelenik meg a lakásutakban. Kisebb településeken, falvakban a tulajdonosi szektoron belüli mobilitás lehetőségén túl, ideértve a tulajdonos családtagjaként történő mobilitást is (amely szívességi lakáshasználatot vagy egyéb informális viszonyokat is takarhat), olyan szűkek az egyéb lakásmobilitási pályák lehetőségei, amelyek ilyen típusú kvantitatív kutatással nem voltak azonosíthatók, ezek feltárására kvalitatív kutatások vállalkozhatnak.²²

Elemzésünk rámutat arra is, hogy ezeken túlmenően a társadalmi pozíció jellegzetesen eltérő lakásmobilitási lépéseket valószínűsít, különösen a tekintetben, hogy azok érintik-e a bérleti szektort, és amennyiben igen, mennyire jellemző a bérleti szektoron belüli lakásmobilitás, illetve a szektorból való kilépés a tulajdonosi szektor felé. Különösen fontos kiemelni, hogy a lakásmobilitási utakat a szülők iskolai végzettségével mért társadalmi pozíció erősebben meghatározta, mint a kérdezett saját iskolai végzettsége, alátámasztva az intergenerációs transzferek meghatározó szerepét a magyarországi lakásutakban (Hegedüs 2001, Székely 2018) A magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekei között jellemzőbb a tulajdonos családtagjaként történő lakásmobilitás, valamint a tulajdonosi szektorba a bérleti szektor érintése nélkül történő belépés (tulajdonos családtagjából tulajdonos). A magas iskolai végzettségűek között más csoportokhoz képest dominánsabb a tulajdonosi szektoron belüli mozgás (ideértve a tulajdonos családtagjaként való mobilitást), illetve a tulajdonos családtagjából a tulajdonosi szektorba történő belépés, a vizsgált lakásmobilitási lépések tehát ebben a csoportban is kisebb eséllyel érintették a bérleti szektort. Az alacsony iskolai végzettségűek között – összefüggésben a magyarországi lakásrendszer erősen tulajdonorientált jellegével és a lakásrendszer területi egyenlőtlenségeivel – miközben meghatározó a tulajdonosi szektoron belüli mozgás, más csoportoknál gyakoribb a bérleti szektoron belüli lakásmobilitás.

Ezt erősíti meg az integrációs csoport-hovatartozás és a vizsgált lakásmobilitási lépések kapcsolatának elemzése.²³ A legkedvezőbb pozíciójú csoport, a kapcsolatgazdag politikailag aktívak körében kiemelkedően

22 Ilyen típusú kutatások az elmúlt években zajlottak is, pl. Vigvári 2016a, 2016b.

23 Az integrációs modell kategóriái között elméletileg nincs hierarchikus kapcsolat (Kovách 2017), azonban a csoportok iskolai végzettség és lakóhely településfejlettségi indexe mint strukturális egyenlőtlenségeket mérő változók szerinti vizsgálata azt mutatja, hogy hierarchikusan elrendeződő különbségeket mutatnak (Kovách–Kristóf–Szabó 2017).

magas a tulajdoni szektorban a bérleti szektor érintése nélkül mozgók aránya, ezen belül a tulajdonos családtagjából tulajdonossá válók aránya. A legkedvezőtlenebb helyzetű csoport, a dezintegrált kirekesztettek, valamint a szintén kedvezőtlen helyzetű gyengén integráltak körében pedig átlag feletti a bérleti szektoron belül mozgók aránya. A dezintegrált kirekesztettek között továbbá átlag feletti azok aránya, akik a tulajdonos családtagjaként voltak mobilak, tehát önállóan nem léptek ki a lakáspiacra.

Az integrációs csoportok lakásmobilitási lépéseinek elemzése ugyanakkor olyan további, a háztartások lakásmobilitása és a lakásrendszer működése szempontjából is releváns eredményeket hozott, amelyeknek további vizsgálata szükséges. A lokálisan integráltak csoportjában találtunk a legmagasabb arányban a bérleti és a tulajdonosi szektor között mobil háztartásokat, amely összefügghet a státushierarchiabeli helyükkel és területi elhelyezkedésükkel is: egy magasabb iskolázottságú és jövedelmű falusi, kisvárosi kötődésű csoport (Kovách 2017), amelynek esetében a szektorok közötti mozgás vélhetően területi mobilitást is jelent (nagyobb településen, például oktatásban való részvétel miatt bérelt lakás után lakástulajdon). Magas a tulajdoni szektoron belül mozgók aránya a rendszerintegráltak között, akik nem tartoznak a leginkább privilegizált társadalmi csoportok közé, ebben szerepet játszhat a csoport magasabb életkora (Csurgó et al. 2017). A normakövető dezintegráltak, noha sok tekintetben kedvezőtlenebb helyzetűek a gyengén integráltaknál, kisebb arányban mozognak a bérleti szektorban, és átlag feletti arányban váltak tulajdonos családtagjából lakástulajdonossá, amiben szerepet játszhat, hogy vidéki városokban, falvakban élő, idősebb csoportról van szó (Csurgó et al. 2017).

A lakásmobilitási lépések területi eltérései, amelyek a különböző integrációs csoportok lakásmobilitási lépéseiben is megmutatkoznak, felhívják a figyelmet a makrofeltételek, ezen belül a lakásrendszer lakásutakat alakító szerepére (Hegedüs 2018). Ahogyan arról szó volt, a magyarországi lakásrendszerben jelentős területi eltérések tapasztalhatók egyebek mellett a lakáskínálat tulajdoni forma szerinti összetételében, a bérleti szektor gyakorlatilag csak nagyobb településeken elérhető. A feltárt lakásút-szegmensek a lakásrendszer más sajátosságaival is összefüggésbe hozhatók. A lakásrendszer erősen tulajdonorientált jellege miatt minden társadalmi csoportban meghatározó a tulajdonosi szektoron belüli mozgás, azonban lényeges különbségek tapasztalhatók abban, hogy a lakásutak milyen arányban érintik a bérleti szektort egy-egy társadalmi csoportban. A legkedvezőbb helyzetű társadalmi csoportok körében – az integrációs csoportok közül a kapcsolatgazdag politikailag aktívak körében – a leggyakoribb, hogy a lakásmobilitási lépések nem érintik a bérleti szektort, a tulajdonosi szektoron belül valósulnak meg. Ezek azok a háztartások, amelyek az elmúlt évtizedekben a magyarországi lakáspolitikát eltérő mértékben, de mindvégig jellemző tulajdonorientált, lakástulajdonszerzést célzó támogatási rendszer fő kedvezményezettjei. E csoportok nagyobb mozgásterére utal a lakáspiacon, hogy lakásmobilitásuk okaként az átlagnál nagyobb arányban jelent meg a lakáshelyzetnek az életútban történt olyan továbblépéshez igazítása, mint az önállóvá válás, házasságkötés, munkahely vagy tanulmányok.

A bérleti szektor maga is szegmentált, így az ott található lakáshelyzetek és a szektoron belüli lakásmobilitási lépések is eltérőek lehetnek. (Hegedüs–Somogyi 2016) Ezek részletes feltárására a rendelkezésünkre álló adatok nem voltak alkalmasak, az ezekből kirajzolódó mintákra és a megelőző években készült kutatásokra²⁴ épülő további vizsgálatok adhatnak további válaszokat. Adataink alapján látható, hogy lényegesen

²⁴ Például Kőszeghy 2017, Vigvári 2016a, 2016b.

eltérő a társadalmi profilja azoknak a csoportoknak, akik a bérleti szektoron belül megjelennek, és jelentős különbség van azon csoportok profiljában, amelyek a bérleti szektoron belül mozogtak, illetve a bérleti szektorból kiléptek a tulajdonosi szektorba. A bérleti szektoron belül mozgók között jelentősen felülreprezentáltak a kedvezőtlen helyzetű, rosszul integrált társadalmi csoportok, így az integrációs csoportok közül a dezintegrált kirekesztettek és gyengén integráltak. A bérleti szektorban megjelennek kedvezőbb helyzetű, kifejezetten jól integrált háztartások is, az integrációs csoportok közül mindenekelőtt a lokálisan integráltak háztartásai. Az ide tartozó háztartások tagjai ugyanakkor nagyobb arányban léptek ki a bérleti szektorból a tulajdonosi szektorba.

A kedvezőtlen helyzetű, kevésbé integrált, a bérleti szektorba „beragadó” háztartások azok, amelyek számára a lakáspolitikai kevés, és az utóbbi években egyre kevesebb releváns intézkedést nyújt, ezzel csökken a lakhatási problémáik megoldását célzó forrás. A szűk és szűkülő, rezidualizálódó önkormányzati bérlakásszektor, az önkormányzatok részéről tapasztalható, a legszegényebb háztartások kiszorítását célzó intézkedések, a magánbérlakásszektor alulszabályozottságából fakadó jogi biztonsági, megfizethetőségi és minőségi problémák miatt (Hegedüs–Horváth–Tosics 2014) a bérleti szektoron belül történő mozgás az esetek nagy részében lakászegénységi problémákkal járó lakáshelyzetek közötti mozgást jelent: bizonytalan lakáshelyzetek (erre utalnak a sűrűbb költözések is), megfizethetőségi problémákkal és/vagy minőségi problémákkal jellemezhető lakások közötti költözéseket. Ehhez járul hozzá a megfizethetőség javítását célzó támogatási rendszer elégtelensége, illetve további szűkülése az elmúlt években (Átol et al. 2015, 2017). E csoportok esetében sokkal gyakoribb, hogy a lakásmobilitást a háztartás bizonytalan, illetve romló élethelyzetéből, és ennek részeként – ahogy az elemzésünkben a dezintegrált kirekesztettek esetében látható volt²⁵ – a lakás megfizethetőségi problémából következő kényszerek mozgatják.

7. KONKLÚZIÓ

Tanulmányunkban a magyarországi lakásmobilitás főbb jellemzőit mutattuk be, kiemelten vizsgálva az integrációs csoportok lakásmobilitási mintáit a lakásutak egy szegmense, a jelenlegi és előző lakás jellemzői alapján és az ezt befolyásoló tényezőket. Elemzésünk során az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézete által 2015-ben végzett, a magyar társadalom integrációs és dezintegrációs folyamatainak feltárását célzó kérdőíves felvétel adatait használtuk. Ennek kontextusaként bemutattuk a lakásmobilitás fő meghatározóit a lakásszociológiai szakirodalom alapján, és elemeztük a magyarországi lakásrendszer néhány releváns sajátosságát.

A lakásmobilitás életcikluselméletével összhangban a demográfiai tényezők, ezen belül elsősorban a családi állapot és az életkor a lakásmobilitás erős meghatározójának bizonyult. A társadalmi-demográfiai változón túl a társadalmi pozíció hatása is kimutatható volt a vizsgált lakásút-szegmensekben, különösen a tekintetben, hogy azok érintik-e a bérleti szektort, és amennyiben igen, mennyire jellemző az érintett háztartásokra a bérleti szektoron belüli mozgás, illetve a tulajdonosi szektor felé történő kilépés. Az integrációs csoportok között legkedvezőbb pozíciójú csoport, a kapcsolatgazdag politikailag aktívak körében kiemelkedően magas a tulajdonosi szektorban – a bérleti szektor érintése nélkül – mozgók aránya, ezen belül a tulajdonos családtagjái-

²⁵ A megfizethetőségi problémák és a válás/különköltözés, mint az életútban bekövetkezett trauma előfordulását együttesen vizsgáltuk, ez az okcsoport a dezintegrált kirekesztettek esetében az átlagosnál kétszer gyakrabban jelent meg a költözés fő okaként.

ból tulajdonossá válók aránya. A legkedvezőtlenebb helyzetű csoport, a dezintegrált kirekesztettek, valamint a szintén kedvezőtlen helyzetű gyengén integráltak körében pedig átlag feletti a bérleti szektoron belül mozgók aránya. Az integrációs csoportok lakásmobilitási lépéseinek elemzése olyan eredményeket is hozott, amelyek további vizsgálata szükséges, ilyen például a bérleti szektor szerepének vizsgálata a lokálisan integráltak, a tulajdonosi szektor szerepének vizsgálata a rendszerintegráltak és normakövető dezintegráltak esetében.

A vizsgált lakásút-szegmenseknek a makrofeltételekkel, ezen belül a magyarországi lakásrendszer sajátosságaival való összefüggésére az adatok több ponton közvetlenül utalnak. A kirajzolódó lakásút-szegmensekben jól látható a lakásrendszer területi egyenlőtlenségeinek hatása. Az erősen tulajdonorientált lakásrendszer és az alacsony mértékű lakásmobilitás összefüggésére utal, hogy a gyorsan – öt éven belül kétszer – költözők között kiugróan nagy arányban találhatók bérlők, utóbbi minden bizonnyal a bérleti szektor alulszabályozottságából fakadó bizonytalansággal is összefügg. Szintén a magyarországi lakásrendszer sajátosságainak, ezen belül az intergenerációs transzfereknek az erős hatását mutatja, hogy a társadalmi-demográfiai változók közül a szülők iskolai végzettségével mért társadalmi helyzet erősen összefügg a vizsgált lakásút-szegmensekkel.

A lakásút-szegmensek társadalmi eltérései jól tükrözik a magyarországi lakáspolitikai eszköztár sajátosságait is: a lakástulajdonszerzést támogató eszközök dominanciáját és az alacsonyabb státuszú, ezen belül a lakástulajdonszerzéshez szükséges erőforrásokkal nem rendelkező háztartások lakhatási problémáinak enyhítését célzó eszközrendszer hiányosságait. A lakástulajdonosi szektoron belüli, a bérleti szektort nem érintő lakásmobilitási lépések a tulajdonorientált, lakástulajdonszerzést célzó támogatási rendszer fő kedvezményezettjei, a legkedvezőbb helyzetű társadalmi csoportok körében – az integrációs csoportok közül a kapcsolatgazdag politikailag aktívak körében – a leggyakoribbak. A kedvezőtlen helyzetű, rosszul integrált, bérleti szektorba „beragadó” háztartások pedig azok, amelyek számára a lakáspolitikai legkevesebb, és az utóbbi években egyre kevesebb releváns intézkedést nyújt, ezzel összefüggésben egyre kevesebb, a lakhatási problémáik megoldását célzó forrást biztosít.

Jelen elemzés alapján ok-okozati összefüggések nem mutathatók ki a lakásrendszer, lakáspolitikai eszközök és lakásutak között, ezekre ugyanakkor korábbi kutatások felhívják a figyelmet, és pontosításukra további vizsgálatok szükségesek az itt bemutatott eredményekre is építve.

Az elemzés korlátja, hogy az adatfelvétel a lakásútnak csak bizonyos sajátosságait: a kérdezett 18 éves kora óta lakott lakásainak számát, a jelenlegi lakás néhány sajátosságát és a lakásút egy szegmensét, a jelenlegi és megelőző lakás közötti lakásmobilitást vizsgálta. A társadalmi helyzet és a lakásutak összefüggéseinek teljesebb feltárását további kvantitatív és kvalitatív vizsgálatok végezhetik el. Elemzésünk kirajzolt néhány olyan témát, amelyeket érdemesnek tartunk további vizsgálatra.

Különösen fontos lenne célzott vizsgálatok végzése a lakásrendszer egy-egy speciális szegmensében, így a szűkebb lakáspiaccal rendelkező, ezen belül a láthatatlan, illetve marginális ingatlanpiacokkal jellemezhető településeken tapasztalható lakásmobilitási folyamatokra vonatkozóan, valamint a bérleti szektorban zajló szegmentálódására, a szektoron belüli lakásmobilitásra és különösen a marginalizáció folyamataira vonatkozóan. Emellett célzott vizsgálatokra van szükség egyes társadalmi csoportok lakásmobilitási mintáinak részletesebb elemzéséhez, így a bérleti szektor szerepének vizsgálatára a lokálisan integráltak csoportjában, illetve a tulaj-

doni szektor szerepének vizsgálatára a rendszerintegráltak és normakövető dezintegráltak esetében. Ahogyan arról a fentiekben szó volt, szükséges lenne a lakásrendszer, ezen belül a lakáspolitikai eszköztár és a lakásutak közötti ok-okozati kapcsolatok feltárása.

HIVATKOZÁSOK

- Átol D. – Bozsik B. – Kováts B. – Kőszeghy L. (2017) *Habitat for Humanity Magyarország: Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2016*. Elérhető: http://habitat.hu/extfiles/hfhh_lakhatasi_jelentes_2016_web_2.pdf
- Átol D. – Kováts B. – Kőszeghy L. (2016) *Habitat for Humanity Magyarország: Éves jelentés a lakhatási szegénységről 2015*. Habitat for Humanity Magyarország Budapest. Elérhető: https://www.habitat.hu/files/eves_jelentes_a_lakhatasi_szegenysegről_teljes_valtozat2015.pdf
- Bajomi A. Zs. (2018) *A szociális tüzelőanyag-támogatás Magyarországon*. Habitat for Humanity Magyarország Budapest. Elérhető: https://habitat.hu/wp-content/uploads/2018/09/hfhh_tuzifa_tanulmany.pdf
- Czifrusz M. – Horváth V. – Jelinek Cs. – Pósfai Zs. – Szabó L. (2015) Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1(4), 55–77. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.104>
- Czifrusz M. – Pósfai Zs. (2015) Kritikus ponton? Önkormányzati lakásgazdálkodás a gazdasági világválság után. *Területi Statisztika*, 55(5), 484–504.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Kőszeghy L. – Tomay K. (2009) *Társadalom-tér-szerkezet*. Budapest: ELTE TÁTK Városi és Regionális Kutatások Központja.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Olt G. (2012) *Átváltozóban*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Csanádi G. – Csizmady A. (2002) Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 16(3), 27–55.
- Csizmady A. – Hegedüs J. – Nagy Gy. (2017) The effect of GFC on tenure choice in a post-socialist country: The case of Hungary. *International Journal of Housing Policy*, 17(2), 249–275. <http://dx.doi.org/10.1080/19491247.2017.1293409>
- Csurgó B. – Csizmady A. – Kovách I. – Megyesi B. (2017) Területiség és társadalmi integráció. In Kovách I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest – Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale, 183–213.
- Dóra I. (2018) Gyermekes családok lakásvizonyai. In KSH: *Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés részletes eredményei*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, 44–67.
- Eurostat (2012) Proportion of the population having moved dwelling within the previous five years, by degree of urbanisation, 2012. Elérhető: [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Proportion_of_the_population_having_moved_dwelling_within_the_previous_five_years_by_degree_of_urbanisation,_2012_\(%25\)_Cities16.png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=File:Proportion_of_the_population_having_moved_dwelling_within_the_previous_five_years_by_degree_of_urbanisation,_2012_(%25)_Cities16.png)
- Farkas J. – Hegedüs J. – Székely G. (2005) *Lakáshozjutás feltételei*. Fejlesztéspolitikai helyzetértékelő tanulmányok. Budapest: TÁRKI. Elérhető: http://www.eukn.eu/fileadmin/Lib/files/HU/2010/2006-01-19-research-lakashoz_jutas_feltetelei_hegedus_p89.pdf
- Hegedüs J. – Horváth V. – Somogyi E. (2016) A magánbérlet-lakás-szektor működése és lehetséges szerepe a közösségi lakáspolitikában: a szociális lakásvállalatok koncepciója. *Esély*, 2, 29–60.
- Hegedüs J. – Horváth V. – Teller N. – Tosics N. (2014) *National Report for Hungary, TENLAW: Tenancy Law and Housing Policy in Multi-Level Europe*. Elérhető: http://www.tenlaw.uni-bremen.de/reports/hungaryReport_09052014.pdf
- Hegedüs J. – Horváth V. – Tosics I. (2014) Economic and legal conflicts between landlords and tenants in the Hungarian private rental sector. *International Journal of Housing Policy*, 14 (2), 141–163. <https://doi.org/10.1080/14616718.2014.908571>
- Hegedüs J. – Lux M. – Horváth V. (2018) *Private Rental Housing in Transition Countries: An Alternative to Home Ownership? Palgrave-Macmillan*. <http://www.palgrave.com/us/book/9781137507099>
- Hegedüs J. – Somogyi E. (2016) Moving from an Authoritarian State System to an Authoritarian Market System: Housing Finance Milestones in Hungary between 1979 and 2014. In Jens Lunde (ed.): *Christine Whitehead Milestones in European Housing Finance*. Oxford: Wiley-Blackwell Publishing Ltd., 201–217.
- Hegedüs J. – Teller N. (2006) Managing risks in the new housing regimes of the transition countries: The case of Hungary. In Doling, J. – Elsinga, M. (eds.) *Home Ownership: Getting In, Getting From, Getting Out*. Part II. Amsterdam: IOS Press, 133–172.
- Hegedüs J. (2001) Lakásmobilitás a magyar lakásrendszerben. *Statisztikai Szemle*, 79 (12), 934–955.
- Hegedüs J. (2018) Lakásrezsimek a rendszerváltás előtt és után a poszt-szocialista államokban. In Bozóki A. – Füzér K. (szerk.) *Léptés és ironia – Szociológiai kalandozások*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – L'Harmattan, 73–115.
- Kemeny, J. (1981) *The myth of home ownership: public versus private choices in housing tenure*. London: Routledge.
- Kopasz M. – Gábos A. (2018) A szociális segélyezési rendszer 2015. márciusi átalakításának hatása a települési önkormányzatok magatartására. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. (szerk.) *Társadalmi Riport 2018*. Budapest: TÁRKI, 328–349.
- Kovács I. – Hajdú G. – Gerő M. – Kristóf L. – Szabó A. (2016) A magyar társadalom integrációs és rétegződésmodelljei. *Szociológiai Szemle*, 26(3), 4–27.

- Kovács I. – Kristóf L. – Szabó A. (2017) Társadalmi integráció és társadalmi rétegződés. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenlégek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest – Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale, 217–238.
- Kovács I. (2017) Fogalmak és megközelítések. In Kovács I. (szerk.) *Társadalmi integráció. Az egyenlőtlenlégek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest – Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale, 7–19.
- Kováts B. (2015) Rezsitámogatás-csökkentés. Az új lakásfenntartási célú települési támogatások vizsgálata 31 önkormányzat példáján. *Esély*, (6), 29–60.
- Kováts B. (2017) A magánbérletrendszer szabályozása Magyarországon. In Kovács B. (szerk.) *A megfizethető bérletáskaszektor felé. Javaslatok a bérletáskaszektor megfizethetőségének és biztonságának javítására*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország. Elérhető: http://habitat.hu/ext-files/hfh_h_a_megfizetheto_berlakasszektor_fele_2017.pdf
- Kőszeghy L. (2017) Sérülékeny háztartások a magyar magánbérletáskaszektorban – esettanulmányok. In Kovács B. (szerk.) *A megfizethető bérletáskaszektor felé. Javaslatok a bérletáskaszektor megfizethetőségének és biztonságának javítására*. Budapest: Habitat for Humanity Magyarország, 28–37.
- Központi Statisztikai Hivatal [KSH] (2016) *Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés főbb eredményei*. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/miben_elunk15.pdf
- Magyar Nemzeti Bank [MNB] (2018) *Lakáspiaci jelentés 2018 május*. Budapest: Magyar Nemzeti Bank. Elérhető: <https://www.mnb.hu/letoltes/lakaspiaci-jelentes-2018-majus-hu.pdf>
- Nagy D. (2018) Gyerekes családok lakásviszonyai. In Központi Statisztikai Hivatal [KSH]: *Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés részletes eredményei*. Budapest: KSH, 44–66. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/miben_elunk15_2.pdf
- Nagy G. (2017) Az állami beavatkozások lakáspiaci és területi hatásai a lakásaszektorban. *Földrajzi Közlemények*, 141(3), 235–245.
- Pósfai Zs. – Gál Z. – Nagy, E. (2017) Financialization and inequalities: the uneven development of the housing market on the Eastern periphery of Europe. In Fadda S. – Tridico P. (eds.) *Inequality and Uneven Development in the Post-Crisis World*. Routledge Taylor & Francis Group, 167–190.
- Székely G. (2018) A lakásvásárlás finanszírozása. In Központi Statisztikai Hivatal [KSH]: *Miben élünk? A 2015. évi lakásfelmérés részletes eredményei*. Budapest: KSH, 67–80. Elérhető: http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/miben_elunk15_2.pdf
- Teller N. (2018) Trapped in One's Own Housing: The Limitations of Housing Choices. In Segregated Neighbourhoods June 29, 2018 – ENHR Conference, Uppsala. Elérhető: http://mri.hu/en/wp-content/uploads/sites/2/2018/07/Trapped-in-One's-Own-Housing_TELLER_2906_latest.pdf
- Váradai M. M. – Virág T. (2015) A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25(1), 89–113.
- Vigvári A. (2016a) A napszámtól a bér munkáig: a mezőgazdasági idénymunka változó formái egy kelet-magyarországi példán keresztül. *Erdélyi Társadalom*, 14(1), 73–88.
- Vigvári A. (2016b) 'Rural poverty' in urban spaces of Budapest: Research proposal for examining spatial inequality in contemporary Hungary. *socio.hu*, (4), 47–61. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2016en.47>

MELLÉKLET

M1. táblázat. Lakásutak az előző és jelenlegi lakás jogcíme alapján

Lakásutak	N	%
1. Még nem költözött, a szülői lakásban él most is	675	30,2
2. Előző és jelenlegi lakásnak is a tulajdonosa*	330	14,8
3. Előző és jelenlegi lakásban is a tulajdonos családtagjaként, rokonaként	172	7,7
4. Előző lakásban a tulajdonos családtagjaként élt, jelenleg tulajdonos*	433	19,4
5. Előző lakásnak a tulajdonosa* volt, jelenleg a tulajdonos családtagjaként, rokonaként	30	1,3
6. Előző és jelenlegi lakásnak is a bérlője**	133	5,9
7. Előző lakást bérelte**, jelenleg tulajdonos*	327	14,6
8. Előző lakást bérelte**, jelenleg a tulajdonos családtagjaként, rokonaként	52	2,3
9. Előző lakásban a tulajdonos családtagjaként élt, jelenleg bérlő**	53	2,3
10. Előző lakásnak a tulajdonosa* volt, jelenleg bérlő**	33	1,5
Összesen	2237	100,0

Magyarázat:

* A „tulajdonos” kategóriája összevonva a „hasznélvezővel”.

** A „bérlő” kategóriáját pedig a szolgálati lakás használmájával, a kollégiummal és az egyéb jogcímmel vontuk össze, amit e négy csoport azonos magatartása tett indokolttá.

M2. táblázat. A szocio-demográfiai változók és a különböző lakásutak összefüggése (%)

	Még soha nem költözött	Előző és jelenlegi lakásnak is a tulajdonosa	Előző és jelenlegi lakásnak is a tulajdonos családtagja	Előző lakásban a tulajdonos családtagja, jelenleg tulajdonos	Előző és jelenlegi lakásnak is a bérlije	Előző lakást bérelte, jelenleginek tulajdonosa*	Előző lakásnak a tulajdonosa*, jelenleg bérlije	Összesen (N)
	30,6% (N=675)	15,0% (N=330)	7,8% (N=172)	19,6% (N=433)	6,0% (N=133)	17,2% (N=379)	3,9% (N=86)	
Életkor ($\chi^2=549,15$; $p=0,000<0,01$; Cramers'V=0,288)								
18–34	61,9	1,9	8,9	9,9	6,6	5,7	5,2	100,0 (637)
35–50	22,8	16,2	8,0	19,5	6,8	21,7	4,9	100,0 (635)
51–64	15,5	21,6	6,7	26,7	5,9	21,2	2,3	100,0 (476)
64 év felett	13,5	24,4	7,0	26,1	4,1	22,7	2,2	100,0 (459)
Családi állapot ($\chi^2=745,73$; $p=0,000<0,01$; Cramers'V=0,335)								
Nőtlen, hajadon	72,2	3,2	6,1	4,7	5,6	5,1	3,1	100,0 (554)
Élettársal él	22,4	10,0	11,2	20,8	11,6	12,7	11,2	100,0 (259)
Házas	14,3	22,1	7,0	26,6	3,9	23,1	2,9	100,0 (917)
Egyedül él (özvegy, elvált)	18,1	17,1	9,4	22,9	7,5	22,1	2,9	100,0 (480)
Háztartásnagyság ($\chi^2=140,14$; $p=0,000<0,01$; Cramers'V=0,145)								
1 fős	18,8	16,9	6,4	20,5	10,7	21,9	4,8	100,0 (420)
2 fős	24,2	18,9	7,2	23,5	4,9	17,5	3,8	100,0 (782)
3 fős	45,2	9,1	9,3	14,7	3,7	14,7	3,3	100,0 (516)
4 vagy több fős	35,5	13,1	8,4	17,8	6,3	14,9	4,1	100,0 (490)
Legmagasabb iskolai végzettség ($\chi^2=44,68$; $p=0,000<0,01$; Cramers'V=0,082)								
Alapfokú	33,0	14,2	8,1	16,7	6,8	16,9	4,3	100,0 (443)
Középfokú érettség nélkül	29,0	16,5	7,5	17,0	7,1	19,7	3,2	100,0 (624)
Középfokú érettségivel	34,9	13,3	7,2	19,5	5,5	14,9	4,7	100,0 (747)
Felsőfokú	22,3	16,5	8,6	27,2	4,6	17,5	3,3	100,0 (394)
Szülő iskolai végzettsége* ($\chi^2=91,48$; $p=0,000<0,01$; Cramers'V=0,122)								
Alapfokú	22,7	18,7	6,8	20,5	6,7	20,8	3,7	100,0 (701)
Középfokú érettségi nélkül	28,0	15,2	7,9	19,0	8,2	17,9	3,8	100,0 (610)
Középfokú érettségivel	38,3	14,2	8,7	18,4	3,4	11,4	5,7	100,0 (473)
Felsőfokú	41,4	8,2	8,6	22,9	3,3	12,9	2,9	100,0 (280)
Településtípus ($\chi^2=108,97$; $p=0,000<0,01$; Cramers'V=0,222)								
Budapest	35,3	5,9	6,3	25,6	6,1	17,4	3,4	100,0 (442)
Megyeszékhely, megyei jogú város	28,7	19,8	4,6	12,2	9,2	20,0	5,6	100,0 (501)
Egyéb város	24,9	17,5	10,0	21,7	5,1	17,0	3,8	100,0 (663)
Község/falu	34,9	14,8	9,3	19,1	4,2	14,5	3,2	100,0 (601)

Magyarázat: * Ha nem egyforma az anya és apa végzettsége, akkor a magasabb végzettség

SZENTESI BALÁZS¹

MÁSSÁG, FELELŐSSÉGVÁLLALÁS ÉS TUDÁS. A SZUBKULTURÁLIS ÉS INTÉZMÉNYI ÉRTELMEZÉSEK ÖSSZEFONÓDÁSÁNAK HASZNA EGY ALTERNATÍV GIMNÁZIUM BELSŐ DISKURZUSÁBAN

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.3.28

ABSZTRAKT

A tanulmány egy etnográfiai módszerekkel végzett kutatás eredményeire építve vizsgálja egy budapesti alternatív gimnázium (a „Diákház”) belső diskurzusát. A Diákházba járó, korábban iskolaelhagyó diákok többnyire elutasítók a felnőttekkel, tanárokkal, iskolákkal szemben. A diákházi tanárok részben a hagyományostól eltérő pedagógia eszközökkel, részben az iskolai diskurzus alakításával igyekeznek együttműködni ezekkel a diákokkal. Az írás bemutatja az iskolai diskurzus fő (szubkulturális és iskolai/intézményi) témáit, valamint azt, ahogyan a szubkulturális „mátság” megkonstruálásának és értelmezésének témái (*különbözőség, sokszínűség, deviancia, marginalitás, ellenállás*) összefonódnak az iskolai működés központi koncepcióival (*önállóság, felelősségvállalás, tudás*), így segítve a tanárok és diákok együttműködését. A két párhuzamos értelmezési keret közötti kapcsolat fenntartásával a diákházi tanárok a hazai oktatásban egyedi eszközt működtetnek a más iskolákból kimaradó, deviáns fiatalokkal való sikeres munkában, illetve a fiatalok iskolaelhagyásához vezető problémái kezelésében.

Kulcsszavak: mátság, deviancia, marginalitás, ellenállás, szubkultúra, iskola, alternatív oktatás

OTHERNESS, RESPONSIBILITY AND KNOWLEDGE.

THE BENEFITS OF THE INTERCONNECTION OF SUBCULTURAL AND INSTITUTIONAL INTERPRETATIONS IN THE INTERNAL DISCOURSE OF AN ALTERNATIVE GRAMMAR SCHOOL

ABSTRACT

The study, based on the results of an ethnographic research, examines the internal discourse of an alternative grammar school (the „Diákház”) in Budapest. The students of the Diákház are early school leavers who mostly feel some rejection towards adults, teachers and schools. The teachers of the Diákház are trying to work with these students partly with pedagogical methods different from traditional ones, partly with the shaping of the school discourse. This paper shows the main (subcultural and institutional) themes of the school discourse, and how the themes of the subcultural construction and interpretation of „otherness” (difference, diversity, deviance, marginality, resistance) intertwined with the central concepts of school operation (independence, responsibility, knowledge) help teachers and students to work together. By maintaining the link between the two parallel interpretive frameworks the teachers of the Diákház have developed a unique approach within Hungarian education for successfully working with deviant and dropout students and for dealing with the problems that lead them to drop out.

Keywords: otherness, deviance, marginality, resistance, subculture, school, alternative education

¹ BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola, doktorjelölt

SZENTESI BALÁZS

MÁSSÁG, FELELŐSSÉGVÁLLALÁS ÉS TUDÁS

A szubkulturális és intézményi értelmezések összefonódásának haszna egy alternatív gimnázium belső diskurzusában

Írásom egy iskolaelhagyó diákokkal foglalkozó budapesti alternatív gimnáziumban, a „Diákházban”² több szakaszban végzett kutatás eredményeire épül. A kulturális megközelítést alkalmazó kutatás célja a hagyományos iskolai formalitásokat, pedagógiai és fegyelmező eszközöket szinte teljesen elhagyó, ugyanakkor jellegzetes szub/ellenkulturális elemeket magába építő diákházi működés leírása és vizsgálata volt, azon belül is az iskolai szintéren zajló kommunikációban létrejövő, és a diákok számára elérhetővé váló problémamegoldó tudás felfedése. A munka egyes eredményei olvashatók máshol megjelent tanulmányaimban (Szentesi 2013a, 2019). Jelen tanulmány célja bemutatni, hogy a „mátság” szubkulturális koncepcióihoz hasonló diákházi koncepciók (különbözőség, sokszínűség, deviancia, marginalitás, ellenállás) hogyan fonódnak össze az iskolai működés központi koncepcióival (önállóság, felelősségvállalás, tudás); valamint a két párhuzamosan fenntartott értelmezési keret közötti kapcsolat hogyan működik (a hazai oktatásban egyedi) eszközként a más iskolákból kimaradó, deviáns fiatalokkal való sikeres munkában, illetve a fiatalok iskolaelhagyásához vezető problémái kezelésében.

MÓDSZERTAN

A Diákházban 2004 és 2016 között, időben hosszán elnyúló terepmunkát végeztem etnográfiai módszerekkel, főleg *résztevő megfigyeléssel*.³ A kutatás két fő fázisa 2004. február elejétől július közepéig és 2011. október elejétől 2012. június végéig tartott. Ezekben az időszakokban heti 1–3 alkalommal jelentem meg az iskolában, az esetek nagy részében nyitástól zárásig (nagyjából 9:00 és 17:00 óra között), de a résztvevő megfigyelés olykor zárás után is folytatódott. Megfigyeléseket végeztem a tanórákon, szünetekben, tanári megbeszéléseken, a diákok bevonásával zajló iskolai fórumokon, rendezvényeken, alkalmi eseményeken, illetve tanítási időn kívüli aktivitásokban (pl. zenekari vagy táncpróbák, sörözések, házibulik, kirándulások). Részt vettem továbbá 9 előzetes felvételi beszélgetésen és 63 felvételi interjúban. A főbb fázisok közötti időszakban és a második fázis után a változások követése, a feldolgozás során felmerülő kérdések tisztázása, a terepjegyzetek hiányosságainak pótlása vagy újabb adatok gyűjtése érdekében tartottam a kapcsolatot kulcsadatközlőimmel, és évente néhány alkalommal látogatásokat tettem a Diákházban, illetve külső rendezvényeiken.

A résztvevő megfigyelés segítségével a diákházi diskurzus *sűrű leírását (thick description)*, azaz „*a megformált viselkedések illékony példáival íródott*” (Geertz 2001b: 202) *kulturális szöveg* értelmezését igyekeztem

² Az intézmény és az adatközlők nevét a szövegben megváltoztattam.

³ Ez egy sajátkultúra kutatás is volt egyben, amely egyrészt komplikálta a résztvevő megfigyelés során alkalmazandó élményközeli és élménytávolsági látásmód (Geertz 2001a) összeegyeztetését, másrészt a valamikori szubkulturális és diákházis múltamból adódó belső (*insider*) pozícióm (Bennett 2003) növelte a túlzott bevonódás veszélyét, ugyanakkor meg is könnyítette a bizalmi viszonyok kialakítását. Az erre vonatkozó módszertani tapasztalatok részletesen olvashatók tanulmányomban (Szentesi 2018).

létrehozni. Azt akartam feltárni, hogy a megfigyelt kommunikációs gyakorlatok alkalmazói hogyan jelenítik meg ön- és egyéb értelmezéseiket, hogyan vesznek részt a diskurzust meghatározó értelmezések feletti alkudozásokban, ezeket hogyan használják az egymáshoz való viszonyaik alakításában és bizonyos problémáik megoldásában. Ennek során a személyes interakciók tartalmi és metakommunikatív elemeire, a térkezelés, időgazdálkodás gyakorlataira és más kommunikatív viselkedésekre fókuszáltam.

A résztvevő megfigyelés tapasztalatainak pontosítására, megerősítésére vagy megkérdőjelezésére további eszközökkel is gyűjtöttem adatokat. 10 diákkal, 8 tanárral és egy segítő szakemberrel készítettem félig strukturált interjút (többek között az iskolai karrierjükről, a Diákházba kerülésük útjáról, a Diákházról alkotott képükről, szubkulturális vonzódásaikról). Készítettem továbbá fotókat, videó- és hangfelvételeket, és gyűjtöttem az adatközlők által a közösségekben vagy a közösség számára készített képi-, video-, illetve online anyagokat is.

A hosszan elnyúló terepmunka lehetőséget nyújtott az időben változó vagy maradandó jelenségek felismerésére is (amelyeket a Diákház bemutatásánál szemléltetek példákkal).

ELMÉLETI KERET

Munkám több diszciplináris és kutatási területet érint. Legszorosabban a *szubkultúra-kutatási hagyományhoz* kapcsolódik. A szubkultúra elméleti keretként először a *Chicagói Iskolában* jelenik meg, mint a csoportos problémamegoldás egy formája a tágabb társadalmi rendszer normáihoz illeszkedő célok, illetve problémamegoldási módok elérésétől elzárt vagy azokat elutasító emberek csoportja számára, akik az előbbtől eltérő közös normarendszer (szubkultúra) kialakításával hoznak létre megoldást (Cohen 1955). A szubkultúra-kutatás második nagy hullámát a *Birminghami Iskolához* (*Centre for Contemporary Cultural Studies – CCCS*) kötődő kutatások alkotják. Ezekben a specifikus helyek, kapcsolatok, társas események és (munkásosztályi) identitás köré szerveződő szubkultúrák az uralkodó kultúrának való ellenállás szimbolikus vagy „mágikus” (valós megoldást nem nyújtó) formáiként jelennek meg (Clarke et al. 1976), amelynek eszközei a középosztályi, fogyasztói kultúrából átemelt, saját jelentéssel felruházott öltözködési és zenei stíluselemek, saját nyelvezet és rítusok (Cohen 1980). A harmadik kutatási hullámba, illetve irányzathoz a CCCS osztályalapú szubkultúra-felfogásával és a kutatások „külső” nézőpontjával szemben megjelenő *poszt-szubkultúra kutatások* tartoznak. Ezek a (döntően résztvevő megfigyeléssel végzett) kutatások a szubkultúrák tagjainak belső átélését igyekeznek megragadni. Itt a szubkultúra központi eleme az eredetiség és státusz keresése. A szubkulturalisták a tudás, viselkedés és felhalmozott javak saját formáit magába foglaló – Bourdieu (1999) kulturális tőkéjéhez hasonló – *szubkulturális tőke* alapján létrehozzák a fősodor/szubkultúra, illetve kommerciális/alternatív dichotómiákat, és magukat autonóm, egyéni ízléssel rendelkező személyekként felértékelik az „átlagemberekkel” szemben (Thornton 1995). A szubkulturális stílus itt az egyéniség kifejezésének eszköze, önmagáért a megjelenésért fontos. A szubkulturalisták nem azonosulnak egyértelmű csoport-meghatározásokkal, inkább a felületes szubkulturális kötődések, a szubkultúrák közötti átjárások jellemzők (Muggleton 2002). A hazai szubkultúra-kutatások közül Rácz (1998) munkájára támaszkodom, aki az 1980-as évek magyarországi szubkulturái kapcsán az intézményi közegekből kikerülő/kivonuló fiatalok státusz- és szerepvesztését, illetve a szubkultúra szociális és védő funkcióit emeli ki.

A szubkultúra-kutatás egyes irányzataiban felbukkanó (és némely esetben több megközelítésben is viszaköszönő) olyan koncepciók, mint pl. a szimbolikus deviancia (Cohen 1955, Anderson 2014), a védelmező provokáció (Cohen 1955), az ellenállást kifejező stílus (Cohen 1972, Hebdige 1979), az individualista, „elitista” elhatárolódás az átlagtól (Becker 1966, Thornton 1995) vagy a szubkulturalisták összejövetelét jellemző *communitas* élmény (Thornton 1995, Muggleton 2002) leírhatók a diákházi diskurzusban is.⁴ Ugyanakkor, amíg a szubkultúra kutatások (és az alább említendő pedagógiai kutatások is) a szubkulturális jelentéskonstrukciós gyakorlatokat rendszerint az intézményesített iskolai rendszerekkel *szembeállítva* ábrázolják, saját munkám a szubkulturális gyakorlatok és értelmezések *intézményesített keretek között, az intézményi céloknak megfelelően* fenntartott formáit mutatja be.

Kutatásom Mészáros (2014) 2006-ban végzett kutatása mellett az első hazai résztvevő megfigyeléssel végzett iskolakutatások közé tartozik. Az iskola mint terep elsősorban egy jól definiálható keretet biztosított számomra ehhez a munkához, amely (bár nem az iskola pedagógiájára irányult) pedagógiai szempontból értelmezhető megállapításokhoz is vezetett. Ebben a tekintetben kutatásom kapcsolható a többek között szociológusok, pszichológusok, kutató pedagógusok által is művelt *ethnography of education* vagy *educational ethnography* kutatási területhez – amelyet Mészáros (2017) *pedagógiai etnográfának* fordít. Azon belül is a szűkebb területet lefedő, zömében antropológusok által végzett *pedagógiai antropológia (anthropology of education)* kutatásokhoz.

Az Egyesült Államokból induló, Margaret Mead és George Spindler munkásságában gyökerező (ld. Mead 1928, Spindler 1955) pedagógiai etnográfia mára igen sokszínű, szerteágazó, a nyugati, illetve anglofón világ mellett kelet-európai, közel-keleti, dél-amerikai, afrikai és ázsiai kutatásokat is magába foglaló területté vált (Anderson-Lewitt 2012, Yon 2003), amelynek bemutatása ennek az írásnak nem lehet célja. Itt csupán a pedagógiai etnográfiai munkák néhány közös jellegzetességét említem meg. Ilyenek (mint saját kutatásomban is) a résztvevő megfigyelés és nyitott végű kérdéseket tartalmazó interjúk alkalmazása a jelenségek belső olvasatának megértéséhez, a kultúra koncepciójának használata, az iskola mint kutatási terep (annak ellenére, hogy a területen belül léteznek az oktatást/nevelést más környezetben is vizsgáló kutatások), és az, hogy ezeket a kutatásokat inkább „otthon” végezték, mint külföldön (Anderson-Lewitt 2012). Ezek a munkák gyakran foglalkoznak (különösen az USA-ban) az iskolai kultúra és az őslakosok, etnikai/nyelvi kisebbségek, bevándorlók kultúrája közötti eltérésekből adódó, illetve (különösen Nagy-Britanniában) a társadalmi osztálykülönbségekből és nemi szerepekből fakadó iskolai sikertelenség kérdéseivel (Delamont 2012, Anderson-Lewitt 2012). Hazai viszonylatban Erőss (2012) – aki egyébként másutt (Erőss 2008) az iskolai viszonyokat a többségi/kisebbségi dichotómiánál összetettebben értelmező, antropológiai megközelítést használó oktatáskutatások folytatását is sürgeti – a hasonló témájú, (főleg cigány) kisebbségek és bevándorlók iskolai helyzetét vizsgáló hazai munkákat (pl. Csongor 1991, Feischmidt–Nyíri 2006, Neumann–Zolnay 2008) is ide sorolja, és iskolán kívüli terepe ellenére utóbbiak közé tartozónak tartom saját korábbi kutatásom (Szentesi 2013b) is.

A közös vonások mellett a jelen írás alapját képező kutatás témájában el is tér az előzőktől. Bár a kulturális különbségek és az iskolai sikertelenség kapcsolata megjelenik benne (és ilyen tekintetben akár a hasonló

⁴ Ezeket a fogalmakat használatuk helyén fejtem ki.

tematikájú iskolai interkulturális kommunikáció kutatásokkal – pl. Philips (2005), Carbaugh (2005) – is kapcsolatba hozható volna), az ellenállás motívuma miatt inkább az iskolai kultúrával osztályi (pl. Willis 2000), még inkább a szubkulturális (pl. Mészáros 2014) alapon szembehelyezkedő fiatalokról szóló munkákhoz hasonlít. Viszont utóbbiaktól is különbözik abban, hogy itt a feszültség nem a vizsgált iskola és a tanulók kultúrája/kultúrái között jelentkezik, hanem a vizsgált iskola a tanulókkal együtt helyezkedik szembe más iskolákkal (vagy egy „többségi” kultúrával, amelyet szemükben ezek az iskolák képviselnek), valamint abban, hogy nem a tanulók vagy a pedagógia sikertelenségéről, hanem éppen fordítva, a sikertelenség leküzdéséről szól.

Ha viszont a pedagógiai etnográfia magyarországi megalapozásán igyekvő Mészáros (2017) leszűkítő megközelítésében nézzük, aki a kutatás céljaként, illetve természeteként a terepre, a pedagógiai környezetre való tudatos, fejlesztő szándékú visszahatást jelöli meg, munkám nem tekinthető pedagógiai etnográfának. Lehet kritikája az oktatási rendszernek vagy bármilyen pedagógiának (ez egyáltalán nem ellentétes saját szándékkal), de csak annyiban, amennyiben a Diákház maga az. Nem a pedagógiáról és nem pedagógiai céllal igyekeztem elmondani valamit, hanem a „máságra” irányuló vagy azt felhasználó társadalmi jelentéskonstrukciós gyakorlatokat és a „máság” megkonstruálásában rejlő problémamegoldó potenciált vizsgáltam, csak éppen egy pedagógiai példán tettem ezt. Geertz megjegyzését⁵ parafrázálva, nem a Diákházat kutattam, hanem a Diákházban kutattam.

Az alábbiakban ennek a munkának egy szeletét mutatom be. Azt, ahogyan a máságról szóló diskurzus témái és az iskolai/intézményi témák (pontosabban ezek közös meg- és újratárgyalása) egymással összekapcsolódva segítenek a diákok „máságának” (át)értelmezésében, és az iskolai aktivitás támogatásában.

A DIÁKHÁZ

A Diákház egy közel 30 éve működő alapítványi fenntartású, tandíjmentes alternatív gimnázium. A külföldi és hazai alternatív iskolák nevelésfilozófiájukban és módszertani elképzeléseikben igen eltérők egymástól, de léteznek közös vonásaik. Ezekből Brezsnýánszky (2004) leírása alapján kiemelek néhányat, amelyek a Diákházra is jellemzők. Az alternatív iskolák gyakran kritikusak az aktuális iskolapolitikai, iskolaelméleti rendszerrel, modellekkel szemben, törekednek meghaladásukra, illetve azok tagadásával (egyúttal más alternatív iskoláktól is különbözőként) határozzák meg magukat. Az iskolarendszer hiányaiból, problémáiból fakadó helyi szükségletek, kezdeményezések (pl. problémás fiatalok nevelése) hívják életre őket, nem állami fenntartásúak, törekednek a jogi és működési függetlenedésre. A diákok társadalmi összetétele (néhol a tudatos iskolai törekvések következtében) gyakran vegyes, létszámuk jóval alacsonyabb, mint az állami oktatási intézményekben. Az „iskolátlanítás” jegyében mellőzik az uralmi és bürokratikus eszközöket, illetve a fegyelmezés kényszerítő eszközeit, és partneri tanár-diák viszonyok fenntartására törekednek. A tananyag kiválasztását a diákok és a tanárok tapasztalatai egyaránt befolyásolják, illetve központi elem a tanulók önállósága, önszabályozása.

A Diákház egy ún. „második esély” iskola. Alapítói az 1980/90-es évek fordulóján egy művelődési ház munkatársaiként figyeltek fel a művelődési ház környékén és előterében iskolaidőben lézengő/gyülekező, egyes

⁵ „A kutatás helyszíne nem azonos a kutatás tárgyával. Az antropológusok nem falvakat (törzseket, városokat...) kutatnak; falvakban kutatnak” (Geertz 2001b:215).

ifjúsági/zenei szubkultúrákat is képviselő, környékbeli fiatalokra. A velük folytatott segítő munka tapasztalatai alapján úgy látták, hogy a különböző okokból iskolaelhagyó fiatalok nagyrészenek megvannak a képességei az érettségi megszerzéséhez, amelyben egy támogató környezet segíthetné őket. Ebből a meglátásból kiindulva, a saját maguk és a diákok igényeire építve hozták létre a Diákházat, amely azóta is (elsősorban középfokú) iskolából kimaradó fiatalokkal foglalkozik.⁶

A 2011–12-es tanévben 107 diák járt a Diákházba (2004-ben 74, de finanszírozási okokból évről évre növekedett a létszámuk, 2015–16-ban 130 fő körül mozgott). A diákság demográfiai adatait kérdőívvel próbáltam felvenni, – egy ottlétem idején megjelenő másik kutató próbálkozásához hasonlóan – sikertelenül.⁷ A kitöltött kérdőívek alacsony száma miatt az adatok értékelhetetlenek maradtak. Így a diákok életkorát, nemi, nemzetiségi arányát, lakhely szerinti megoszlását több év tapasztalatai és néhány év felvételi adatai alapján némi szórásal tudom megbecsülni. 2011–12-ben a diákok nagy többsége a 16–25 éves korosztályba tartozott, illetve volt pár fő (nagyjából 8%) 26–32 éves diák, átlagéletkoruk 20 év volt. A lányok és fiúk aránya 54/46% volt. Volt pár fő (3–4%) cigány és körülbelül ugyanennyi egyéb nemzeti/etnikai identitású (pl. török, perzsa, guineai) diák. A budapestiek aránya a diákság 2/3-át, 3/4-ét tette ki, a többiek többnyire a budapesti agglomerációban laktak, néhány fő pedig távolabbi városokban, falun, tanyán. (Ezek az arányok nagyságrendileg más évekre is érvényesek.) Évközben nem minden diák jelent meg az iskolában, én a 2011–12-es tanévben nagyjából 70%-ukkal találkozhattam, de rendszeresebben csak 30-50%-uk járt be. Utóbbi arány évenként igen változó, régebben nagyobb volt, de minden évben voltak diákok, akik ritkán vagy egyáltalán nem jelentek meg az iskolában. A diákok mind iskolaelhagyók voltak, egy részük több középfokú oktatási intézményt is megjárta.

Az egyes diákok iskolai kimaradásának hátterében igen különböző tényezők állhatnak, de mindegyiküknél megjelenik a serdülőkori krízis tünetei és kockázati tényezői (ld. Holmes–Rahe 1967, Gyenge 2014) közül egy vagy több. Pl. szociális gátlás, marginalizálódás, szerepléstől, iskolai megnyilvánulásoktól való félelem, önértékelési problémák, ritkábban alkohol- és drogfogyasztás, önsértő magatartás, öngyilkossági kísérletek, illetve szülők válása, betegségek, halálozások a családban, bántalmazó vagy elhanyagoló szülők, állami gondozás, és találkozni az identitás- vagy teljesítménykrízis⁸ jeleivel is. Amíg előbbiek tekintetében a diákság nagy diverzitást

6 Az iskolából kimaradók magas száma az oktatási rendszer tartósan megoldatlan problémái közé tartozik. A KSH adatai szerint a korai iskolaelhagyók száma a 18-24 évesek között több, mint másfél évtizede kis szórással 11,9% körül mozog (Tanulás eredményessége 2019), illetve az Oktatási Hivatal legfrissebb adatai alapján az utóbbi két évben a lemorzsolódással veszélyeztetett tanulók országos aránya gimnáziumokban 2,32%, de szakgimnáziumokban már 11,29%, szakközépiskolákban pedig 18,23% volt (Kimutatások 2019).

7 A diákokra jellemző autoritáskrízisnek és ellenállásnak (ld. később) tudom be, hogy nem nagyon lehetett rávenni őket kérdőívek kitöltésére, és a diákok önállóságára építő pedagógiai koncepciónak (ld. később), hogy a tanárok sem forszírozták ezt náluk. Az eset fontos tapasztalattal szolgált arról, hogy a közösségben ellenállásba ütközik a „strigulázós” megközelítés, és a Diákházban (sok más iskolával szemben) a diákokat nem lehet/akarják összetereelni a cél érdekében.

8 Az *identitáskrízis* a társadalmi, szociális, illetve nemi identitás kialakításának nehézségéhez kötődik, amely gyakran a vágyott és valóságos szerep, pozíció közötti elviselhetetlen ellentmondásra vezethető vissza. A *teljesítménykrízis* a teljesítmény kritikus mértékű zuhanása, amely mögött a (tanulási) motivációt csökkentő társas környezeti körülmények állnak (pl. szülőkkal való szembeszegülés, kortárs csoporthoz való konformitás felértékelődése). (Hajduska 2015)

mutat, addig a legtöbbjükre jellemzők az autoritáskrizis⁹ megnyilvánulásai (pl. felnőttéssel azonosított értékek megkérdőjelezése, provokatív megnyilvánulások, szembehelyezkedés a tekintélyszemélyekkel, a felnőttekkel, iskolával, tanárokkal szembeni gyanakvás, ellenállás).

A Diákházba elsősorban azokat a jelentkezőket veszik fel, akiknek a sikeres iskolai teljesítéshez olyan segítségnyújtásra, türelemre lenne szükségük, amelyet más iskolában (a tanárok szerint) nem kaphatnának meg. A diákok alkotta csoport szociokulturálisan igen sokszínű képet mutat, illetve jellemző egyes perifériás társadalmi kategóriák, devianciák és a depriváció jelenléte. Alacsony és magas iskolai végzettségű, illetve jómódú és szegény szülők gyermekei, itthoni és határon túli magyarok, bevándorlók és bevándorlók Magyarországon született gyermekei, különböző ifjúsági szubkultúrák tagjai (pl. punk, rapper, hippy, gót, skinhead), LMBTQ személyek, fogyatékkal (pl. mozgás-, hallássérülés, beszédhiba, asperger-szindróma) vagy részképesség zavarral (diszlexia, diszkalkulia, figyelemhiányos zavar) élők egyaránt találhatók közöttük.

A diákházat irányító munkaközösség, a „stáb” (9 fő és egy adminisztrátor) tagjait azok a tanárok adják, akik napi szinten sok időt töltenek a diákokkal és mentori feladatokat is ellátnak. Közülük többen a diákházi munkájukat megelőzően vagy azzal párhuzamosan hagyományosabb iskolában is tanítottak, illetve páran alternatív iskolákból érkeztek. A diákok egy részéhez hasonlóan többségüknek van valamilyen fiatalabb- vagy jelenkori szubkulturális kötődése (pl. hazai underground). Ugyancsak a diákokhoz hasonlóan a hagyományosabb iskolákról általában negatív képük van. Az erről szóló történeteikben a hierarchikus viszonyok merevsége, a munkatársak és diákok távolságtartó viselkedése jelenik meg, illetve a hagyományos rendszerbe való beilleszkedés képtelensége vagy elutasítása. Többen a közép- vagy felsőfokú tanulmányaik során szerzett negatív élményeiket is olyan tényezőkként említik, amelyek az alternatív iskolai karrier felé irányították őket.

Az intézményi formalitásokat elutasító, a tanárokkal/felnőttekkel szemben gyanakvó, társadalmi státuszukat, ideológiai elkötelezettségüket, (szub)kulturális és egyéb önértelmezéseiket tekintve sokszor nagyon különböző diákokkal végzett munkához a diákházi tanárok sajátos pedagógiai rendszert alakítottak ki. megszüntették a legtöbb hagyományos iskolai formalitást, szabályt, fegyelmező és pedagógiai eszközt (pl. magázódás, bejárás kötelezettség, napi számonkérés, intő, korcsoport szerinti osztályok), amelyek helyett alternatív formális és nem formális fegyelmező technikákkal (pl. szerződés-kötés, figyelem megvonása/megadása, egyezkedések), személyre szabott bánásmóddal és tanulási tervvel, a diákok mentori támogatásával és az iskolai döntéshozatalba való (bizonyos szintű) bevonásával dolgoznak.¹⁰

Kutatásom egyik alapkoncepciója, hogy a diákházi diskurzust alapvetően két különböző értelmezési keret és a hozzájuk tartozó kommunikációs viselkedések, illetve ezek funkciói határozzák meg, amelyeket összefogla-

9 Az *autoritáskrizis* a társadalmi normák megkérdőjelezésének kiélezett formája. A társadalmi normákat képviselő autoritásszimbólumokkal (pl. felnőttek hatalma, tanári tekintély, iskolai rend és elvárások) és személyekkel (pl. szülők, pedagógusok, rendőrök) szembeni lázadásban jelenik meg. Szimbolikus eszközei lehetnek a provokatív, figyelemfelhívó magatartás (pl. feltűnő viselet, testékszerek, tetoválások, meghökkenítő viselkedés, trágár beszéd), veszélykeresés vagy a (szülői elvárások és a társadalmi betagozódás szimbólumának tekintett) teljesítmény elutasítása. (Hajduska 2015)

10 Az iskola pedagógia programja a rogersi pedagógia alapelveire épít, amelynek hangsúlyos elemei többek között a személyre szabottság, a tanulás kényszerítése helyet a diák saját érdeklődésének és felelősségének hangsúlyozása a tanulási folyamatban, a funkcionális tudásra való törekvés, a személyes, nem szerepszerű kapcsolat a diákokkal, a diákok feltétel nélküli elfogadása, megbecsülése a viselkedésüktől és teljesítményüktől függetlenül, vagy a személyes megnyilvánulásaik iránti őszinte érdeklődés (Rogers 2000).

lóan működésmódoknak hívok. Az egyik az *intézményi működésmód*,¹¹ amelybe a fent említett és más formális és nem formális, de nevelési/oktatási céllal strukturált eszközöket, gyakorlatokat (pl. vizsgák és a vizsgákon alkalmazott olyan hagyományos fegyelmező eszközök, mint ülésrend, időkeretek betartatása, kommunikáció szigorú kontrollja) és szabályokat (pl. alkohol- és drogfogyasztás, illetve -terjesztés tilalma, fegyver vagy annak látszó tárgy behozatalának tilalma, évi legalább három vizsga letételének kötelezettsége), valamint a hozzájuk kapcsolódó (pl. tanulásra, önállóságra, felelősségvállalásra kapacitáló) kommunikációt sorolom.

A diákházi tanárok az iskolai működés egyes elemeit a diákok problémáihoz és igényeihez igazodva, illetve a sikeres teljesítés elősegítésére rendszeresen (akár évről évre) átalakítják. Pl. a terepmunka első fázisának idején fél évekre osztották az évet, a második fázis idején harmadévekre, azóta pedig negyedévekre osztják, így most már negyedévente tartanak vizsgaidőszakokat is. Időnként elhagynak bizonyos elemeket (pl. az érettségi vizsga sikeréhez érdemben nem hozzájáruló próbaérettségi vizsgákat), másokat pedig bevezetnek (pl. a tanulók éves teljesítményét újabban a teljes stáb az adott diákkal közösen végzi). Ezt a módszertani rugalmasságot a tanárok a Diákház egyik legfontosabb jellemzőjének tartják.

A másik működésmódot *szubkulturális működésmódnak* nevezem, ahova egyes szubkulturális közösségekben szokásos vagy azokhoz nagyon hasonló gyakorlatok és jelenségek tartoznak. Ide sorolom a Diákházra nagyon jellemző közvetlen viszonyokban (pl. tanárok és diákok tegeződése, közös beszélgetések, étkezés, munka, zenélés és játék a tanáriban, az iskolai terek szabad használata) megnyilvánuló *communitas*¹² élményét, és bizonyos szubkulturális koncepciók gyakori alkalmazását. Haenfler (2013) a módszertani részben említett szubkulturakutatási irányzatok egyes koncepcióit is magába olvasztó definíciójában a szubkulturát olyan viszonylag *szervezetlen szociális hálózatként* írja le, amely tagjainak *közösen osztott identitásával, megkülönböztető jelentésekkel* felruházott elképzelések, gyakorlatok és tárgyak alkalmazásával, valamint a konvencionális(nak

11 Az intézményi működésmódról beszélve felmerülhet a *szervezeti* (McDonough 1997) vagy *intézményi habitus* (Reay 1998) fogalma. A Bourdieu (2003) habitus fogalmára épített koncepcióval egy (a tanárok által képviselt) kulturális csoportnak vagy társadalmi osztálynak az egyén (a diákok) viselkedésére gyakorolt hatását írják le, ahogyan az egy közvetítő intézményen (az iskolán) keresztül megvalósul. Bár nem egyértelmű a koncepció illeszkedése az eredeti bourdieui gondolathoz, illetve olykor alig több, mint a *megfogalmazatlan elvárások* szinonimája (Atkinson 2011), sokan használják iskolai kultúrák kutatásánál, gyakran az intézményi és az egyéni vagy családi habitus közötti különbségek/hasonlóságok és a tanulói sikeresség kapcsolatának vizsgálatára. Utóbbi téma felvetése, illetve a fogalom beemelése az elemzésbe a Diákház esetében is bizonyosan érdekes kérdésekre/eredményekre vezetne. Azonban az osztályalapú megközelítés a diákházi és a hagyományos iskolai habitus, illetve a közöttük lévő különbségek és hasonlóságok leírásával és azonosításával a diskurzusban, valamint a szociokulturálisan igen sokszínű diákság egyéni/családi habitusainak azonosításával, leírásával és az iskolai habitussal való összevetésével túlságosan komplikálta volna a munkát. Továbbá az elemzés koncepciójához illeszkedve egy ifjúsági-szubkulturális vagy ellenkulturális habitus meghatározása is szükségessé vált volna. Ez a szubkulturális tőke (Thornton 1995) fogalmához kapcsolódva talán lehetséges lenne, de – figyelembe véve, az egy-egy szubkulturális művészeti mezőn belül megjelenő (a szó eredeti bourdieui értelmében véve) különböző habitusú, illetve különböző társadalmi háttérű egyéneket/csoportokat (O'Connor 2004) – egy nagyobb lélegzetű munkát eredményezne, amely szétfeszítené jelen írás kereteit. Ehelyett a *működésmód* fogalmával összefoglalóan utalok a résztvevők (habitusuktól nyilván nem független) kommunikációs gyakorlataira, a gyakorlatok funkcióira és értelmezési keretére, amely a munka során lehetővé tette, hogy az eltérő keretekhez kapcsolható gyakorlatokat, funkciókat és értelmezéseket különválasszam, és a kutatás középpontjába állított kérdéssel, a közös értelmezések során létrejövő tudás problémamegoldó potenciáljával kapcsolatba hozzam.

12 A hierarchikus rendszerbe rendeződő, strukturált társadalmi lét ellentéte, az egyének közötti egyenrangúság, a strukturálatlan vagy kezdetlegesen strukturált és viszonylag differenciálatlan közösség, együttesség élménye. Ott jelenhet meg, ahonnan a struktúrára visszavonul, pl. a struktúra határain (a marginalitásban) és a struktúra „alatt” (az alsóbbrendűségben). Az átmeneti rítusok liminális fázisának jellemzője (Turner 2002), de leírják szubkulturális élményként is (pl. Gelder 2005).

tekintett) társadalommal szembeni *ellenállással* vagy ahhoz viszonyított *marginalitás* érzésével jellemezhető.¹³ A diákházi közösség (a szervezetlenség kitétele miatt) nem tekinthető szubkultúrának, ugyanakkor a definíció más elemeinek többé-kevésbé megfeleltethető. A tagok *közösen osztott identitása* és a *megkülönböztető jelentések* valamelyest tetten érhetők az iskolai diskurzusból (pl. önmaguk éles megkülönböztetése a „normális” iskolák tagjaitól és az „átlagemberektől”, szabadidő eltöltésének közös, nem normatív jelentésekkel is bírós módjai, szubkulturális stíluselemek megjelenése a diákok és kis részben a tanárok öltözködési gyakorlatában és zenei vonzódásaiban). Az *ellenállás* (a „konformista” világgal, hivatalnokokkal és iskolákkal való szembe fordulás) és *marginalitás* (pl. deviancia és „másként gondolkodás”) megjelenítése pedig nagyon jellemző és kifejezetten látványos elemei az iskolai diskurzusnak.

Az iskolai működésmóddal szemben a szubkulturális működésmód elemei kevésbé mutatnak változást az időben, legfeljebb a diákok szubkulturális koncepciókat megjelenítő stílusa változik valamelyest a kor divatjának megfelelően. Ugyanakkor megfigyelhető a működésmódok közötti ingadozás, amelyben a formális szabályozás időnkénti hangsúlyosabbá válását a szubkulturális működésmódhoz sorolt jelenségek intenzívebb megjelenése követi, és fordítva. A kétféle működésmódra többször fogok utalni az alábbiakban is, de mivel egymással összekapcsolódva, egymást megtámogatva fejtik ki hatásukat, szétválasztásuk csupán az elemzést szolgálja.

MÁSSÁGDISKURZUS

A diákházi kommunikáció jellemezhető bizonyos témákkal és értelmezésekkel, amelyeket az emel ki az iskolai kommunikáció egyéb, napi szinten megjelenő témái közül, hogy rendszerszerűen, a diákok közötti, a tanárok közötti és a tanár-diák kommunikációban egyaránt, visszatérő módon jelennek meg. Többféle helyzetben (pl. tanórán, szünetekben, tanári megbeszéléseken, évzárón) és időnként a legkülönfélébb tárgykörök (pl. bibliaelemzés, iskolai érvényesülés, szexuális orientáció vagy akár egy bevásárlólista egyeztetése) kapcsán zajló kommunikációban is megfigyelhetők. A diákházások nem egyszerűen megtárgyalják ezeket a témákat és értelmezéseket, hanem a Diákházban normatív elvárássá is válik az értelmezések és rajtuk keresztül bizonyos értékek prezentálása, ami a diákházások közösségen belüli státuszának alakulásában is viszonyítási pontként működik.

Ilyenek a *különbözőség és sokszínűség*, a *deviancia*, a *marginalitás* és az *ellenállás* témái, amelyeket összefoglalóan *mátság-diskurzusnak* hívok, mert az ide tartozó megnyilvánulások és értelmezések végső soron mind a diákházások és a Diákház mátságáról, illetve a mátságának mint jelenségnek a társadalmi helyéről szólnak. Ezek a témák egységes gondolatrendszer alkotnak, amely központi helyet foglal el a Diákházban.

Különbözőség és sokszínűség

Az egyének közötti különbségek kérdése már az iskola pedagógiai koncepciójában is központi helyet foglal el (pl. személyre szabott tanmenet és értékelés), de az iskolai kommunikációban is megjelennek a diákok

¹³ Ez a definíció a szubkultúra fogalmát nem részkultúra értelemben használja. Haenfler (2013) kizárja a szubkultúra koncepciójából az olyan csoportokat, közösségeket, amelyek bár megkülönböztethető szokásokkal, viselettel, érdeklődéssel vagy értékrenddel jellemezhetők, de önértelmezésüknek, önreprezentációjuknak nem része az ellenállás és/vagy marginalitás (pl. horgoló kör, élsportolók, egyetemisták).

vagy tanárok *egyediségét*, másoktól való *különbözőségét*, vagy éppen a különbözőséghez mint jelenséghez való viszonyát megjelenítő megnyilvánulások, önreprezentációk. Az egymástól való különbözőség, az egyediség a Diákházban pozitív jelenséggént tűnik föl. A különbözőség explicit felmutatása, hangsúlyozása – többek között az öltözet, külső szubkulturális elemein, extremitásán (pl. rasztás, punk és egyéb módon elkészített/festett hajak, tetoválások, piercingek) keresztül –, illetve *tiszteletben tartása* fontos eleme az iskolai életnek, amely a diákok utcai csevegéseiben, a tanórai munkában, illetve egyéb helyzetekben és formákban is megjelenik. Például, a Diákház tagjai közötti különbségeket figyelmen kívül hagyó, bármilyen tekintetben általánosító megközelítéseket rendszerint elutasítják. Az iskola igazgatója egyik beszélgetésünk alkalmával határozottan visszautasította a diákházi értékrendre vonatkozó kérdésemet, mondván, a Diákházban nincs olyan értékrend, amelyet mindenkinek magáévá kellene tennie. Hosszasan magyarázta, hogy minden tanár és minden diák másképpen látja a világot, amit a legmesszebbmenőkig igyekeznek tiszteletben tartani. A stáb döntései sem egyik vagy másik tanár értékrendjéhez, hanem mindig az éppen aktuális problémához igazodnak. A diákok nagyon különböző problémái sem kezelhetők egységesen, és a megoldások is praktikusán mindig más-más tanárok hozzájárulásával jönnek létre, így a megszülető döntések sem tükröznek semmilyen egységes norma- vagy szabályrendszerre.

Ambivalens módon az igazgató fejtegetésében éppen az a mássághoz, sokszínűséghez való pozitív viszony tükröződik, amely a diákgenerációk és tanárok cserélődésétől független elemként jelenik meg a diákházi diskurzusban – vagyis egyfajta (mondhatni állandósult) diákházi értékrendre enged következtetni. Jelentőségét az is mutatja, hogy a legtöbb esetben nem kerülhető meg, ha szeretnénk becsatlakozni a diákházi kommunikációba. Ottlétem első időszakában az olyan kérdéseimre, amelyekben általánosító módon utaltam a Diákház tagjaira, soha nem kaptam általánosító választ. Például:

Sz. B.: „*Hogyan szerepeltek a diákok a vizsgákon?*”

Attila [tanár]: „*Attól függ. Ki így, ki úgy.*”

Ilyenkor – azon túl, hogy a válaszadók jelezték az általánosítás elfogadhatatlanságát – gyakran a társalgás is megrekedt. Ez a jelenség eleinte egy leküzdhetetlen kommunikációs akadálynak tűnt számomra, mindaddig, amíg meg nem tanultam, hogyan utaljak a diákházaskülönbözőségére (a fenti esetben pl. a „*melyik diák, hogyan szerepelt...*” forma lett volna megfelelő), illetve hogyan tükrözsem pozitív értéként a különbözőséget megnyilvánulásaimban (pl. a diákok külsejére tett elismerő megjegyzésekkel: „*a rasztádat te csináltad?*”).

A diákok többsége egyébként az iskolába való felvételekor még nem számít a diákság szociokulturális sokszínűségére (ahogyan a sajátos diákházi pedagógiára és tanár–diák viszonyokra sem), amihez idővel hozzászoknak.

Sz. B.: „*Volt (...) [olyan dolog a Diákházban], amihez hozzá kellett szokni?*”

Máté [diák]: „*Mindenki. A többiekhez hozzá kellett szokni. Itt mindenki furcsa.*”

Máté megállapításában megjelenik az az alapvető diákházi tapasztalat, amely szerint mind mások vagyunk (a „normális” emberektől és egymástól is különbözők), ez viszont mindnyájunkra jellemző.

Deviancia

A különbözőség figyelembevételének, illetve tiszteletben tartásának ideájához szorosan kapcsolódik a *deviancia* fogalmának diákházi használata. A deviancia az iskolai kommunikációban két, egymással alkalmanként összemósódó, máskor egymástól elkülönülő értelmezésben jelenik meg: a klasszikus szociológiai nézőpontnak megfelelő *normától való eltérés* értelmében, és egy pozitívan értelmezett *egyediség, különlegesség* értelmében. A kétféle értelmezés lefedhető a *valódi* és *szimbolikus deviancia*¹⁴ fogalmakkal.

Az előbbi értelemben gyakrabban használják a tanárok, amikor a diákokat vagy a diákok életútját a deviáns jelzővel illetik, például a diákok rászorultságáról vagy az személyre szabott bánásmód szükségességéről beszélve. Ilyenkor szóba kerülhet a deviáns életút (pl. iskolaelhagyás), deviáns életvitel (alkohol- vagy droghasználat, korai szexuális élet, törvénysértő magatartás, iskolai balhék és hasonlók), illetve az ezek hátterében álló családi, szociális jellemzők (pl. bántalmazó vagy elhanyagoló szülők, nevelőintézet, anyagi kiszolgáltatottság). A deviáns címkét a diákok is szívesen veszik magukra, mint a „normális” emberek vagy társadalom visszaigazolását arra nézvést, hogy ők nem csak különböznek tőlük, de abba a társadalomba való beilleszthetőségük is kérdéses. Sokan a deviáns jelzőt már kifejezetten pozitív értelemben, büszkén vállalják, mintegy a normának való *tudatos ellenszegülésként* értelmezve, ahhoz hasonlóan, ahogyan Williams (2014) a szubkulturalistákat jellemezi, akik csak akkor alkalmazzák magukra a deviáns jelzőt, amikor kitüntetésként használják.

A két értelmezés párhuzamos megjelenítése komikus helyzeteket szülhet. Egy alkalommal egy másik iskolából érkezett gyakornok jó szándékúan biztosítani szeretett volna néhány jelenlegi és volt diákot arról, hogy nem is annyira deviánsok, amivel felháborodott tiltakozást váltott ki belőlük. Egyikük válaszában az iskolai karrierjével illusztrálta devianciáját:

Gyuri [diák]: „Én 23 évesen kerültem ide és 25 évesen érettségiztem le. Szóval semmiképpen nem lehet mondani, hogy nem vagyok deviáns, mert ha nem lennék deviáns, nem 25 évesen érettségiztem volna.”

Amíg Gyuri csupán a szokványostól való eltérés (különbözőség) tényére helyezte a hangsúlyt, addig egy másik diák a diákházások „átlagemberekhez” képesti másságát egyfajta tapasztalásból fakadó bölcsességgel, az egzisztenciális kihívásokkal való korai szembenézés következtében kialakuló érettebb gondolkodással is összekapcsolta:

Anni [diák]: „(...) többet látunk a korunkhoz képest, mint egy átlag. (...) Azt akarom ebből kihozni, hogy a korunkhoz képest valamelyest érettebbek vagyunk, és az önismeretünk meg..., sokkal hamarabb előjönnek a gondolatok, mint egy átlagembernél. Úgy értem, aki normálisan él, családban, 18 évesen leérettségizik, egyetemre megy, megházasodik, gyereket szül. Mit tudom én, tehát hogy ez a normális élet, ezt szokták mondani. Szóval lehet, hogy 28–30 évesen gondolkodik el ez az ember vagy 27, mint ahogy én 20 évesen.”

¹⁴ Az *anyagi okokra visszavezethető* deviáns viselkedés és a *szimbolikus deviancia* közötti különbségtétel már Cohennél (1955) megjelenik. Utóbbi a középosztályi érvényesülési lehetőségektől elzárt (bűnözői szubkultúrákhoz csatlakozó) munkásosztályi fiataloknak a konform megoldásokkal és társadalommal való szembenállását fejezi ki. Ez a szembenállás magyarázza az anyagi szempontból értelmetlennek tűnő lopásokat, vandalizmust, a bandatagok ellenséges megnyilvánulásait a bandán kívüliek, „jó gyerekek” és felnőttek irányába, a tanárok és iskolai szabályok semmibe vételét. Anderson (2014) a *szimbolikus deviancia* fogalmát kiterjeszti azokra, akik önmagában (a fehér, középosztályi, heteroszexuális, férfi standardtól való) bármilyen különbözőségük, másságuk miatt deviáns vagy kívülálló státuszba kerülnek (pl. feketék, homoszexuálisok), amire válaszul az ellenállást és a „mátság” ünneplését választják, pozitív identitásalemet kreálva belőle. A szimbolikus devianciát megkülönbözteti a deviáns cselekvésekkel (pl. drogkereskedelem) is társuló *valódi devianciától*.

Marginalitás

A diákházi kommunikációban a deviancia velejárójaként megjelenik a *marginalitás*, az előbbihez hasonlóan negatív és pozitív konnotációval. A marginalitás negatív, amennyiben többségi kirekesztő reakció következményeként jelenik meg – ide tartoznak pl. a korábbi iskoláikban elmagányosodó vagy bántalmazott diákok tapasztalatai, a roma diákok által a kortárs csoportban vagy a munkaerőpiacon tapasztalt rasszizmus, de a diákok beszámolóí szerint bizonyos kortárs színtereken csupán diákházias voltuk említése is kiválthat ilyen reakciókat. Pozitív értelemben a marginalitás egyfajta önként vállalt eltávolodás a konvencionálistól, akár elitistának is mondható felülemelkedés¹⁵ a társadalom kispolgári, „konformista” tagjainak kicsinyességén, szűklátókörűségén – erről tanúskodnak pl. a diákok és tanárok beszámolóí, történetei a túlságosan formalizált iskolák vagy hivatalok alkalmazottainak szűklátókörűségéről, az „*átlagemberek*” ostoba szabálykövetéséről vagy éppen értelmetlen pénzhajhászásáról, kicsinyes nyereszkesedéséről.

A deviancia, másság és a konformtól való elhatárolódás már-már normaként jelennek meg a Diákházban. A diákok a fentebb említett „*itt mindenki furcsa*” jelenségét egy idő után magától értetődőnek veszik, és néhányan inkább azon értetlenkednek, amikor olyan diákot vesznek fel a Diákházba, akiről azt gondolják, hogy „*semmi baja nincsen*”. Egy alkalommal pedig néhányan lemondóan állapították meg egy utcán látott volt diákról, hogy „*teljesen átlagos*” lett.

A tanárok beszámolóiban a marginalitás sokkal inkább az iskolához kötődik, mint saját személyükhöz. Kijelentéseikben a Diákház nem csak a „hagyományos” iskolák körén esik kívülre, de az „alternatív” iskolák között is perifériára kerül (István [tanár] utóbbiakat¹⁶ is „*rendes iskoláknak*” vagy „*nem igazi*” alternatív iskoláknak hívja), önmagukat pedig hozzájuk képest is nagyon másnak, egyedinek tartják. Marginalitásukat részben sajátos pedagógiai modelljükkel indokolják, részben azzal, hogy a kényszerítő anyagi körülmények ellenére sem hajlandók fizetössé tenni az iskolát. Tudatosan igyekeznek ugyanis ellensúlyozni a jelentkezők szociális háttérének az iskolába kerülés esélyeire gyakorolt hatását. Ez láthatólag pozitívan hat egy szociokulturálisan sokszínű diákság kialakulása irányába, amire a tanárok kifejezetten büszkék. A szűkös anyagi lehetőségek viszont perifériás helyzetbe kényszerítik a Diákházat más iskolákhoz képest (pl. önérvényesítés terén).

Ellenállás

Az ellenállás központi szerepet tölt be az iskolai diskurzusban, mivel három fontos élményt fog össze. Egyrészt megjelenhet benne a diákok autoritás konfliktusa, másrészt a kulturális fősodornak való szubkulturális ellenállás, harmadrészt a tanárok, illetve a Diákház mint alternatív iskola szembenállása a hagyományos oktatási rendszerrel (és részben az alternatív intézményekkel). A diákok és tanárok ellenállást tükröző megnyilvánulásai így egymást megerősítve válnak az iskolai kommunikáció részévé.

15 Szubkulturális párhuzamokhoz ld. pl. Becker (1966) tanulmányát a magukat a „menőség”, „hitelesség”, öltözködési- és beszédstílus mentén a társadalom átlagos, ignoráns, ellenséges „kocka” tagjaival szembeállító jazz-zeneszerek szubkulturájáról, vagy Thornton (1995) ravereit, akik autonóm, egyéni ízléssel rendelkező személyekként látják és értékelik fel magukat, szemben a mindenkori divattrendeknek behódoló, egyéniség nélküli emberek homogén tömegével (pontosabban az erről alkotott saját koncepcióikkal), illetve Muggleton (2002) egyéniségüket stílusválasztásaikon keresztül kifejező poszt-szubkulturalistáit.

16 Pontosabban egy alternatív iskolák számára rendezett találkozóon megjelenő többi iskolát.

Az ellenállás megjelenik a közelebből nem meghatározott és nem differenciált társadalmi fősodor jelenléteivel való általános érzelmi és ideológiai szembehelyezkedésben (pl. az „*átlagembereket*”, vagy az erősen formalizált intézmények tagjait negatívan feltüntető történetekben), és időnként ténylegesen is konfliktusba kerülnek olyan személyekkel, akik számukra a konformista fősodort jelképezik. Ilyen eset volt, amikor az iskola előtti utcaszakaszt elfoglaló diákok szóváltásba keveredtek néhány járókelővel, és egy idősebb úr (miután a diákok az iskola szabadabb légkörében megszokott stílusban kommunikáltak vele) feljelentéssel fenyegette meg az iskolát. A diákok egy részére jellemző ez a fajta tiszteletlenség, amellyel a „felnőtt világ” normáit, elvárásait (pontosabban az olyan dolgokat, amelyeket ekként azonosítanak) elutasítják, de legalábbis megkérdőjelezik, és amelynek korábbi iskoláikban kialakult konfliktusai egy része is betudható.

Vagy ilyen eset volt, amikor a tanárok visszautasították egy oktatásügyi alkalmazott „*strigulázós*” megközelítésmódját, aki a diákokat különböző kategóriákba (pl. speciális nevelési igényű vagy etnikai kisebbséghez tartozó diákok) kívánta volna soroltatni velük. Ebből órákig tartó vita lett, amelyben arra bíztatták az illetőt, hogy ha érdekli a diákok helyzete, egyenként beszéljen velük, hiszen mindnyájuk esete egyedi (végül oda is ment két diákhoz, akiket cigánynak nézett).

Egy másik alkalommal mentorképzésben résztvevő tanárok egy csoportja érkezett az iskolába szakmai tapasztalatgyűjtésre, és Thival [tanár], valamint néhány volt és jelenlegi diákkal leültek hosszan beszélgetni. Miután szembesültek a diákházi működés szokatlanságával, hagyományos iskolai szempontok és gyakorlatok megtartásáról érdeklődtek, amire a diákházások (főleg Thia) a hagyományostól eltérő gyakorlatok kihangsúlyozásával reagáltak, és láthatóan próbára tették a vendégek toleranciáját. Pl. a beszélgetés során az egyik vendég arról érdeklődött, hogy az iskolában hogyan tartják a nemzeti ünnepeket, illetve a karácsonyt, erre válaszul a diákok az ünnephez való személyes viszonyukról beszéltek, és arról, hogy a tanórákon beszélgetnek ezekről, de nem értették, miért kellene ezt formalizálni, a karácsony kapcsán pedig az alternatív diákházi ünnepekről beszéltek, amivel sikerült a vendégeket megbotránkoztatni.

Vendég: „*Tehát tudunk róla [az ünnepekről], de nincs részervezve [iskolai esemény]?*”

Lali [diák]: „*Nincs fehéring, kokárda, fekete nadrág.*”

Vendég: „*És van karácsony vagy ilyesmi?*”

Lali [diák]: „*A Diákházban van egy saját ünnep. Úgy hívják, hogy Albert-nap.*”¹⁷

Vendég: (meglepetten) „*Albert-nap van!?*”

Anni [diák]: (nevet).

Thia [tanár]: „*Karácsony előtt van.*”

Gyuri [diák]: (a többi diákházashoz) „*Karácsony szokott lenni, nem? Bulizás, meg ilyenek.*”

Thia [tanár]: „*De azt nem hívjuk karácsonynak, hiszen vallásilag semlegesek vagyunk, hanem szaturnáliának hívjuk.*”

Vendég: (elképedve felkiált) „*Szaturnáliának!? Váó!*” (Nyugalmat erőltet magára.) „*Értem, rendben. Te-*

¹⁷ Év vége felé tartott karneváliszerű ünnep (a nevét megváltoztattam). Tréfás vetélkedők, zenés, táncos, dramatikus fellépések tartoznak a programjai közé, amelyekben a középkori karneválok szimbolikájának megfeleltethető férfi-nő, okos-butá, idős-fiatal, érett-éretlen szerepcserék (Schindler 2000, Burke 1991) jelennek meg. Az ünnep a karneválokhoz hasonlóan egyfajta státusz-megfordító rítusként (Turner 2002) is funkcionál, ahol a diákházi hierarchikus rend megfordítva, főleg a tanárok alacsony és kevésbé a diákok magas státuszú szerepeiben jelenik meg. Részletes bemutatására a tanulmány keretei nem adnak lehetőséget.

hát azért valami van, ami közös lehet, hogyha akarnak.”

Thia [tanár]: „Hát, a zenekarnak van helye fellépni.”

Thia [tanár] egy másik, a vallási-erkölcsi nevelést firtató kérdésre az előtérben lógó *Mahákála*¹⁸ maszkra hivatkozott (amelyet István [tanár] hozott magával egy tibeti útjáról), hogy akinek kedve van, bármikor folytathat hozzá. A vendégek végül felháborodva távoztak. Utólag Thia nekem egyértelművé tette, hogy tudatosan bosszantotta őket, mert „jó kérdéseket tettek fel, csak a stílus volt rossz. Számon kérőn kérdezgettek, hogy az iskola teljesít-e bizonyos dolgokat (...) [és ahol kiderült, hogy nem, ott] látszott, hogy a többi nem is érdekli, hogy miért van ez.”

Ezek az esetek a szubkulturális ellenállásra jellemzőként leírt *védelmes provokáció*¹⁹ funkcióját is ellátják, amennyiben segítenek fenntartani a másság iránt toleráns diákházásokkal (és magával a mászággal) ellenséges vagy elutasító külvilágról alkotott képzeteket. De, ha csak a diákokra gondolunk, a szabályokat, normákat képviselő személyekkel való konfliktusokat a serdülőkori autoritáskonfliktus egyik formájaként is leírja Hajduska (2015). Az diákházi diskurzus egyrészt megerősíti a diákokat a „felnőtt világ” képével való szembenállásban, másrészt ez a diskurzus – oktatási intézményről lévén szó – olyan intézményesített keretek között zajlik, amelyek éppen a „felnőtt világ” bizonyos normáinak megtartására biztatják őket.

ISKOLAI KONCEPCIÓK

A mászágdiskurzust alkotó értelmezések mellett az iskolai kommunikáció fontos elemei az *önállóság, felelősségvállalás és tudás* témái. Utóbbiak a szubkulturális és az iskolai/intézményi értelmezési keretbe egyaránt beilleszthetők, ami rávilágít a kétféle diskurzus összefonódásának szerepére abban, hogy az intézményi (vagy felnőtt) világhoz tartozó értelmezések a diákok szemében elfogadhatóvá váljanak.

Önállóság, felelősségvállalás

A tanárok az iskolai munkát úgy fogják föl, mint a diákokkal való együttműködést. Ebben az együttműködésben a tanárok biztosítják az érettségi letételéhez szükséges tudás elérhetőségét, a diákoktól pedig bizonyos fokú önállóságot, önérvényesítést várnak, hogy aktívan tegyenek iskolai céljaik megvalósítása érdekében. Ahogyan Attila [tanár] fogalmazott: „*Én itt vagyok egész nap, órát tartok. Aki tanulni akar, az megtalálja.*”

Ez nem azt jelenti, hogy a tanárok a felkészülés során teljesen magukra hagynák a diákokat, csupán kiemeli a diákok saját döntéseinek, vállalásainak jelentőségét a folyamatban. Mint már említettem, a tanárok mentori támogatást nyújtanak és igyekeznek személyre szabott körülményeket teremteni a diákok számára a felkészüléshez. Formális (pl. szerződéskötés) és nem formális (pl. beszélgetés) eszközökkel igyekeznek bevon-

18 A buddhizmusban *Mahákála* (= „nagy fekete”) *dharmapála*, a *Dharmát* (törvény) védelmes istenségek egyike. Az ellenségek és negativitások (saját rossz szokások, külső ártó hatások) legyőzéséhez hívják. Fekete színe a mindent (minden szint) magába olvasztó végső valóságot jelképezi (Gáti 2012).

19 Cohen (1955) *védelmes provokáció*nak tekinti, amikor a szubkulturalisták a csoporton kívüliekből kiprovokált haragra, ellenséges érzületekre hivatkozva mentik fel magukat a feljükk érvényes morális kötelezettségeik alól. A fogalmat Redltől (1948) kölcsönzi, aki a csoportterápiában kezelt fiatalok egyik ellenállási technikájaként írja le. Eszerint a deviáns fiatalok, ha a csoportvezetővel túl jó kapcsolatuk kezdene kialakulni, a legkülönfélébb módokon igyekeznek kiváltani belőle olyan reakciót, amit korábban egy gyűlölt személytől kaptak (pl. düh, fegyelmzés), mert ha ez sikerül, akkor mondhatják, hogy „minden felnőtt egyforma”, és erre hivatkozva állhatnak ellen a csoportvezető elvárásainak.

ni a diákokat az iskolai munkába, de végső soron a saját belátásukra bízzák, hogy milyen ütemben készülnek föl a vizsgáikra, ehhez mennyit járnak be az órákra, pontosan vagy késve érkeznek-e, órán milyen mértékben vesznek részt a munkában, otthon mennyit tanulnak és hasonlók. Ahogyan Renáta [tanár] egyszer egy bizonytalankodó diáknak meg is fogalmazta: „*a te döntésed, hogy bejársz-e felkészítő órára vagy sem.*” Az ilyen jellegű döntések meghozatala és a döntési szabadsággal járó felelősség visszatérő témája a diskurzusnak.

Bár a legtöbb diák rendszeresen jár tanórára, a késések vagy távolmaradások a Diákházban a legtermészetesebb dolgok közé tartoznak. A távolmaradást a diákok olykor indokolják is egymásnak vagy a tanároknak (pl. ezt az anyagot már ismerik, fontosabb dolguk van, rossz napjuk van, vagy nem szeretnének találkozni valakivel, aki bent ül az órán), mintegy jelezve, hogy tudatában vannak a döntési szabadságuknak, és élnek is vele. Máskor indoklás nélkül maradnak távol vagy távoznak az óráról.

Ernő [diák]: (Sokat késik művészetóráról. A diákok elmélyülten dolgoznak, Apollinaire versek alapján készítenek képverseket. Leül a diákok közé, maga is elmélyed, sokáig dolgozik a saját munkáján. Amikor kész, megbeszéli Ritával [tanár] a képet, ül még egy kicsit, aztán veszi a dzsekijét.)

Rita [tanár]: „Mi az, kés?”

Ernő [diák]: „Azt terveztem.” (Közben felveszi a dzsekit, fogja a táskáját és kimegy.)

Vannak olyan notórius tanórakerülők is, akik gyakran tartózkodnak a tanáriban, ahol mindenki láthatja, hogy éppen nincsenek órán, de némelyikük időnként a biztonság kedvéért szóban is fölhívja rá az arra járók figyelmét. Többükkel a tanárok olyan beszélgetésekbe bocsátkoztak az iskola nyilvánossága előtt, amelyekben döntéseik következményeiről, illetve a tanulmányi haladásukkal kapcsolatos felelősségükről esett szó.

(Detti [diák] és Attila [tanár] matematika órán arról beszélgetnek, hogy Dettit miért hívták be a tanárok stábülésre, és ott mi történt. Négy másik diák hallgatja, nem szólnak hozzá.)

Detti [diák]: „A párod [értsd: mentor] megért, mert tudja, hogy mi van veled, de a többi tanár nem. Igazságtalan, hogy így hoznak döntést rólad. (...) stábon is csak ott ültek sorban és paráztattak.”

Attila [tanár] [Detti mentora]: „Ki paráztatott?”

Detti [diák]: „Nem paráztattak, mert én nem félek tőlük, de nagyon rosszfejek voltak.”

Attila [tanár]: „Azt mondták, csak az a lényeg, hogy ha nem működsz együtt, akkor nincs értelme fenntartani a kapcsolatot.”

Detti [diák]: „De te azt mondtad, hogy nem baj.”

Attila [tanár]: „A baj az, amikor eltörik a lába az embernek. Az, hogy késel, az nem baj. Az úgy teljesen rendben van, csak akkor nincs értelme ide járni. Az nem rossz dolog, ha azért jössz be, hogy egész nap a tanáriban üldögélj, meg dumálj a többiekkel, vagy akármi. Az meg egy másik kérdés, hogy ezzel részt akarsz-e venni az iskolában.”

A tanárok megnyilvánulásaiban tükröződik egy elképzelés a „jó diákházasi diákról”, akinek meghatározó vonása az önállóság és a felelősségvállalás. Eszerint a Diákházban nem működik jól az a diák, aki passzívan, a tanároktól/mentorától vagy az intézménytől várja a problémái megoldását. Az ideális diák aktívan képes kihasználni a speciális iskolai keretek nyújtotta lehetőségeket. Ez nem azt jelenti, hogy pl. élve a döntési szabadságával nem jár be órára, de azt sem feltétlenül, hogy bejár – az ideális diák reálisan képes felmérni az erőforrásait, és eldönteni, mely órákra és mennyit járjon be az érettségi megszerzése érdekében.

Anna [tanár]: „A Panni [diák] beszkokott a Diákházba. Jól kommunikál velünk, érti, miről szól a Diákház, és tudja használni, leteszi a vizsgákat. Érti, hogy a tanárok lazák, a hely laza, de attól még kell teljesíteni. Nem problémázik azon, hogy beérjen időben, vagy ha nem jön be, és közben le is teszi a vizsgáit. Ő az, akinek a Diákház való, az a típus.”

A Diákházban tehát egy diák nem azért jár be az iskolába, mert kötelező, nem váratlan számonkéréstől vagy valamilyen szankciótól való félelmében készül föl és érkezik pontosan, hanem (optimális esetben) saját érdekét szem előtt tartva, önállóan dönt a bejárásról/távolmaradásról.

Ezt a fajta önérvényesítő magatartást a tanárok nagyon pártolják, sőt, arra biztatják a diákokat, hogy ha kell, az iskolával szemben is képviseljék igényeiket, érdekeiket. Ha a tanárokkal van problémájuk, hozzák fel és beszéljék meg velük, ha kell, vigyék diákstáb²⁰ elé a számukra fontos ügyeket. Az erre vonatkozó utalások, a diákházi önérvényesítés formális lehetőségeinek felemlítésével együtt, szintén gyakori elemei a mindennapi társalgásnak.

Máté [diák]: (a tanáriban) „Miért nem lehet laptopozni?”

Tomi [tanár]: „Született egy ilyen döntés, és azóta nem lehet. De ez egy jó téma lenne diákstábra, hozd fel ott.”

Máté [diák]: „Á, nem.”

Tomi [tanár]: „Vagy csinálj petíciót.”

Máté [diák]: „De az mire lenne jó?”

Tomi [tanár]: „Akkor eljuthatna ez a kérés felsőbb körökbe is.” [Arra utal, hogy ő nem közvetít a tanárstáb felé, a diáknak magának kell lépnie.]

Az önállóság és a felelősségvállalás mint a felnőtt viselkedéssel kapcsolatba hozható elvárások azt a strukturális társadalmi helyet vagy pozíciót képviselik, amelyre az iskola felkészít. Ezért, amennyire a mászágdiskurzus megnyilvánulásai egyértelműen beilleszthetők a szubkulturális működésnézőbe, annyira egyértelműnek tűnhet az önállóságról és felelősségvállalásról szóló megnyilvánulások helye az iskolai/intézményi működésnézőben. Itt azonban az utóbbiak a szabályok, a külső kontroll alól való felszabadulás biztosítékai is egyben. A diák nem valamilyen külső elvárásnak megfelelően teljesít (vagy az elleni lázadásból nem teljesít) bizonyos dolgokat, hanem önálló döntéseket hoz a részvételéről, és a következményekért is önmagának felel.

Haenfler (2004) *straight edger* punkokról szóló munkája bemutatja, hogy a (drog- és alkoholmentes élet, elkötelezett párkapcsolatok és környezettudatosság értelmében vett) józanság, hogyan válik (a hedonista, nem-törődöm, önpusztító világ képével szembeni) szubkulturális ellenállássá. Némileg ehhez hasonlóan válik a Diákházban az önállóság és a felelősségvállalás józansága a felnőtt viselkedésre irányuló társadalmi elvárásból, a hagyományos intézményi kötöttségekkel való leszámolás gyakorlatának részévé. Ilyen értelemben az önállóság és a felelősségvállalás témája az intézményi és a szubkulturális működésnézőbe egyaránt beleillik.

Tudás

A diákházi diskurzus egyik fontos témája a *tudás, képzettség, okosság* viszonya a státuszhoz. A tudást a

²⁰ A diákok havonta összehívott érdekképviseleti és érdekvényesítő fóruma.

kiüresedő formális hierarchiával szembeállítva jelenítik meg, mint olyat, ami – az utóbbival ellentétben – igazán számít a Diákházban és az életben. Ez a téma jellemzően nagyon didaktikus formában is megjelenik a bizonyítványok átadásakor, a tanárok vizsgák után adott értékeléseiben, tanórai visszajelzéseikben vagy a tananyagba illesztve.

(Magyaróra. A Bibliáról tanulnak.)

Peti [diák]: „Miért baj, hogy ettek a tudás fájáról?”

Anna [tanár]: „Szerintetek?” (diákok várakozón néznek) „Mondok egy hasonlatot: az iskola. Kisgyerekkoromban még a tanár mondta el a katedráról, hogy mi hogy van. Ma meg már egész kicsi korban, ha érdekel valami, akkor utána tudsz nézni a neten. Régen az Ablak-zsiráf volt az egyetlen. Csuda dolgok voltak a világról a könyvekben. Ma már internet is van. Az iskolában a tanár mond valamit, amire a diák az mondja, nem is igaz. Már többet tud. Tanár mit csinál?”

Kornél [diák]: (felkiált parancsoló hangon) „Kussolj!” [A hasonlatbeli tanárt szólaltatja meg.]

(Nevetnek.)

Anna [tanár]: „Elveszti a tekintélyét. Vagy ragaszkodik a saját igazához, vagy leszáll a katedráról és a diákkal együtt hozzák össze az eredményt.”

(...)

Peti [diák]: „Ha a diák jobban tudja, akkor az önzőség a tanár részéről, hogy csak ő akarja tudni.”

Anna [tanár]: „Ez egy hasonlat azért, hogy értsétek: a tudás hatalom, és kedvetek legyen tanulni.”

Érdekes módon, ugyanezen az órán később le is játszódtott a hasonlatban körülírt eset. Amikor Anna [tanár] a témánál maradvá megjegyezte, hogy „*innentől fáj a szülés*”, Kornél [diák] kijavította, hogy már eleve fájdalommal kellett járjon, mivel „*[Isten] azt mondja, hogy megnövelem szülése fájdalmát*”. Anna egy darabig vitatta Kornél állítását, majd megnézte a vonatkozó ószövegségi helyet²¹ és igazat adott neki: „*tök jó, hogy erre felhívtad a figyelmemet*.” Ezzel egyúttal prezentálta is, hogy a Diákházban a tényleges tudás elismerése fontosabb a tanári tekintély megőrzésénél, és a diáknak érdemes vitába szállnia a tanárral, ha másként gondol bizonyos dolgokat.

Emellett a tudással járó magasabb státusz témája, kevésbé direkt módon is megjelenik a tanárok és diákok vitáiban, provokatív tanórai megnyilvánulásaiban (pl. egy náluk alig valamivel idősebb gyakorlótanár felkészültségét megkérdőjelező diákok esetében) és tréfáiban.

(Stábülés megkezdése előtt Thia [tanár] becsukná a tanári ajtaját és kifelé tessékeli Anettet [diák].)

Anett [diák]: „Miért nem maradhatok?”

Thia [tanár]: „Csak a diplomások jöhetnek be.”

(Nevetnek.)

A vicc hátterét egy iskolai kirándulás adja, ahol a tanárokat a diákokkal közös szálláson helyezték el. A tanárok (nem szándékoltan) olyan szobát kaptak, amelyhez a diákokénál jobb minőségű fürdőszoba tartozott. Amikor a diákok bosszankodtak emiatt, Thia [tanár] azt válaszolta, hogy „*csak a diplomásoknak jár ilyen*”. Azóta használják ezt a fordulatot olyan esetekben, amikor nincs külön magyarázat rá (vagy nem akarják indokolni),

²¹ 1 Móz. 3:16. „Az asszonynak ezt mondta: Igen megnövelem terhességed fájdalmát, fájdalommal szüled gyermeked (...)”

hogy miért jár valakinek több vagy jobb bármiből, mint valaki másnak. Ebben a fordulatban egyszerre jelenik meg a tanulás/tudás haszna, és a formális hierarchia, illetve a jogosultságok hozzá kapcsolódó rendszerének értelmetlensége, amennyiben bármilyen különbségtételre indokul használható, további magyarázat nélkül.

Az *okosság* prezentálásának jellemző módja még a *butaság* nevetséges megjelenítése. Ilyen volt pl., amikor a diákok inaktivitását látva Attila [tanár] tanórán eljátszotta a „csökkent értelmű diák” karakterét, vagy egyszer Pali [tanár] rám osztotta ugyanezt a szerepet, de hasonlókkal lehet még találkozni Albert-napon, ahol a tanárok és diákok közösen, dramatikus eszközökkel jelenítenek meg a képzetlenséggel társított karaktereket (pl. óvodások, „pláza cicák”, kamionsofőrök, prostituáltak).

A tudás, okosság mindezek mellett az iskolai szintéren a státusz meghatározásának egyik alapvető viszonyítási pontjaként működik. A tanárok tudatosan, de többé-kevésbé a diákok is számon tartják, hogy ki, mennyire „okos”. Egyes diákoknál látványos, ahogyan a diákházi közösségbe való beilleszkedésük során megjelennek az önreprezentációikban az okossághoz való viszonyukat tükröző elemek. (Pl. Máté új diákként állandóan az izmai és ökle mutogatásával, verekedésre való felhívásokkal provokálta diáktársait. A tanév végére ezeket lecserélte verbális ugratásokra, provokációkra, amit a tanárok úgy értékelték, hogy „a jó irányba halad”, mivel a pozícióharcok során végre az eszét használja). A diákházi közösségbe való beilleszkedésem során egy-egy tanár felhívására nekem is be „kellett” mutatnom ismereteimet egyes tudásterületeken (pl. nyelvtan, társadalomismeret, etnográfia). Ezeket a tanórákon vagy beszélgetések során zajló „vizsgáztatásokat” mindenki érdeklődve figyelte, és miután a válaszaim nyomán elhelyezhetővé váltam valamilyen kategóriában, a diákházások ilyen irányú érdeklődése alábbhagyott.

A tudás témája az önállósághoz és felelősségvállaláshoz hasonlóan az intézményi és szubkulturális működésmódokhoz egyaránt kapcsolható. Egyrészt az intézményesített iskolarendszert és a hozzá kapcsolódó formális hierarchiát jeleníti meg, és mint ilyen, gyanús a diákok szemében. (Egyszer egy elegáns szövetkabátot és sálat viselő, gondosan nyírt arcszőrzetű volt diák belátogatott a Diákházba, az egyik diák pedig némileg degradálón rászólt, hogy úgy néz ki, mint egy ELTE-s egyetemista.) Másrészt a tudás birtoklása, vagy az arra való törekvés a hagyományos rendnek való ellenállás, azon való felülemelkedés eszközeként is megjelenik, a tanári vagy intézményi szűklátókörűség, önkény ellenpontjaként. (Ahogyan Anna [tanár] és Kornél [diák] esete mutatja, ez nemcsak ideológiaként, hanem ténylegesen is működik a Diákházban).

Az önállóság, felelősségvállalás és a tudás témái mintegy átjárást biztosítanak a szubkulturális és intézményi működésmód között. Ez az átjárás lehetővé teszi, hogy a diákok anélkül emelhessek be az intézményi működésmódra jellemző témákat a számukra jelentőséggel bíró témák/értékek közé, hogy le kellene mondaniuk a szubkulturális működésmód nyújtotta szabadság, ellenállás, egyediség vagy a *communitas* egyenrangúságának élményéről, és ezek megélésén keresztül önmaguk felértékeléséről.

A SZUBKULTURÁLIS ÉS INTÉZMÉNYI MŰKÖDÉS ÖSSZEFONÓDÁSA

A diákházi másságdiskurzusban a különbözőség, marginalitás és ellenállás szubkulturális koncepcióihoz (Haenfler 2013) nagyon hasonló értelmezésekkel lehet találkozni. Jelen elemzés számára annak megértése fontos, hogy mi lehet az ilyen értelmezések és a hozzájuk kapcsolódó értékítéletek „haszna” a diákházások

számára, hogy milyen problémák megoldására alkalmas a másságdiskurzust is magába foglaló szubkulturális működés fenntartása iskolai keretek között.

Értelmezésemben a diákházi szubkulturális működésmód egyfajta szolgáltatás, amely a szubkulturális csoport által nyújtott szociális előnyökhöz hasonlókat tesz elérhetővé az iskola tagjai számára. Rácz (1998) a rendszerváltás előtti időszak hazai szubkulturái kapcsán írja le a szubkulturába vezető út jellemző motívumait. Ilyenek az intézményi közegből kikerülő fiataloknál az intézményi szerep- státus- és identitásrendszer érvénytelenné, elérhetetlenné válásával járó *szociális vákuum* érzése, a *fojtogató kontroll* intézményes rendszerekben megjelenő érzése, az iskolai értékekkel, normákkal vagy a kortárs csoportokkal konfliktusba kerülő, kudarcot valló fiatalok *kirekesztettsége*, vagy a nagyobb szocializációs zavarokat el nem szenvedő fiatalok *önkéntes kivonulása*. A szubkultúra közös háttértudást, saját világ-meghatározást kialakító csoportként szocializáló szerepet tölt be az intézményekből kirekesztődő, szociális úrben magukra maradó fiatalok számára. Biztonságot nyújt a társadalom leértékelésével szemben, ugyanakkor alkalmas a domináns kultúrával való szembenállás kifejezésére. A szubkulturális identitáshoz a *mátság*, a *különbözés* kialakításán keresztül vezet az út. Ennek eszköze az individualizáció, a *különbözés*, mátság megjelenítésére és az önkifejezésre alkalmas stílus. A stílus egyúttal a csoporthoz tartozás megjelenítésének is eszköze, így egyszerre képviseli a *deviációt*, és a (konvencionálistól lényegesen elütő csoporthoz való) *konformitást*.²²

A diákházi diskurzusban egyrészt a mássággal kapcsolatos elképzelések általános magyarázóelvként működnek a diákok korábbi iskolai kudarcaira nézvést. Amikor a kudarcok okaként részben az „*átlagosként*” jellemzett társadalmi rendszereket (így az iskolarendszert), azok alacsony toleranciaképességét nevezik meg, azzal annak ellenére, hogy a diákok iskolai kimaradásának hátterében álló tényezők sokfélék, mégis a közösség egyfajta élményét nyújtják a diákok számára. Másrészt, amikor a diskurzusban minden egyes egyén különbözőségét, és az egyének bármilyen szempontok szerinti homogenizálására irányuló törekvések (pl. társadalmi „fősodor” normái, formális elvárások) lehetetlenségét és értelmetlenségét emelik ki, akkor a „mátságot” megfosztják a hagyományos iskolai színtereken érvényes értelmezéseitől, és lehetővé teszik új értelmezések hozzákapcsolását. Az egyéni eltérések, az egyediség és az individuumokból összeálló csoport sokszínűsége pozitív értéként jelennek meg, szembeállítva a társadalmi többség, illetve a hagyományos iskolák konformitásával. A (lényegében a mátság szinonimájaként használt) deviancia, a kívülállás a strukturális rendszeren, a rendszerrel való szembehelyezkedés, a stigmatizált állapotba való önkéntes belépés vagy erre való törekvés pozitív értelmezést nyernek. Az ezeket a témákat az (ön)értelmezéseikben és (ön)reprezentációikban megjelenítő diákok számára a diskurzusban való részvétel lehetőséget nyújt önmaguk felértékelésére, a másságra alapozott csoporthoz tartozás átélésére. A másságdiskurzusban való részvétel a kirekesztettség-élmény csökkentésével, az önértékelés javításával, a társadalom leértékelésével szemben biztonságot nyújtó, közös háttértudással rendelkező csoport alakításával a szubkultúra Rácz (1998) által leírt szociális funkcióit látja el.

Az iskolai szubkulturális (de legalábbis hasonló) gyakorlatokban való részvételnek jelentős szerepe van a diákok iskolai munkájának támogatásában. A sokszínűséget, mátságot üdvözlő/elfogadó megnyilvánulások

²² Ez a szubkulturális működésnek egy összevont, általánosító jellemzése, és a benne foglaltak nem egyformán érvényesek a Rácz (1998) által leírt csöves, punk, skinhead és underground szubkulturákra. Ebben a formában leginkább az utóbbira jellemző, amelynek egyébként több diákházi tanár is tagja volt.

azt üzenik a diákok számára, hogy ők is elfogadhatók, és az iskola problémáikkal, hibáikkal, sérüléseikkel, megrekedt fejlődési folyamataikkal együtt is bizalmat szavaz nekik. Ahogy Betti [diák] mondta, „*mind különcök vagyunk, de itt elfogadnak minket. Nem haragszanak, ha problémánk van, nem büntetnek meg érte*”. A „konform” társadalommal, a traumatizáló hatású formális intézményi rendszerrel való szembefordulás közös élményként jelenik meg a diákházak számára, és felszabadulást hoz a normatív társadalmi nyomás alól. Ettől a felszabadulástól a tanárok többek között azt is remélik, hogy a diákok, képesek lesznek erejüket a formalitásoknak való megfelelés helyett a tanulásra koncentrálni, illetve mint az önállóság és felelősségvállalás ideáját felmutató megnyilvánulásokból kiderül, ezt el is várják tőlük.

A szubkulturális működés fenntartása hozzájárul a diákokkal való együttműködéshez és az iskola elvégzéséhez szükséges értékrendi elemek elfogadtatásához is. Egyrészt, a formális keretek visszaszorítása azzal is jár, hogy az iskolai viselkedés és működés szabályai, az iskolai normák és a státuszok rendszere az iskolai nyilvánosság informális gyakorlataiban jelennek meg, nem pedig explicit kinyilatkoztatások által (mint pl. házirend, vagy osztályelsők kihirdetése a falújságon). Ezek az informális megnyilatkozások mutatják fel az okosságot, tudást, mint az iskolai státuszrendszer alapját, ugyanakkor az informális viszonyok el is rejtik a létező iskolai hierarchiát, és segítik az együttműködést az utóbbival szemben gyanakvó diákokkal. Másrészt, a szubkulturális és intézményi működésmódhoz tartozó témák párhuzamos megjelenése a diskurzusban lehetővé teszi, hogy a hozzájuk tartozó értelmezések és értékítéletek összekapcsolódjanak. A másságdiskurzus témáira vonatkozó pozitív értékítélet az iskola elvégzéséhez szükséges *tudás, önállóság és felelősségvállalás* témáihoz tartozó egyes értelmezésekre is „átragad”, ami megkönnyíti a diákok azonosulását az utóbbiakkal is.

Továbbá azzal, hogy az eredetiség, hitelesség, önazonosság alapjaként értelmezett *különbözőség, másság* megjelenítésének (pl. stílusbeli) elemei az iskola elvégzéséhez is szükséges további elemekkel gazdagodnak (tudás, felelősségvállalás), az iskola a diákokat a formális normákat nem sértő (így voltaképpen ártalmatlan), tisztán szimbolikus, „okosabb” deviáns megnyilvánulásokkal való azonosulás felé tereli, a veszélyesebb, „valódi” devianciák helyett.

A kétféle működésmód összekapcsolódásának szimbolikus jelképe lehetne az az angolórai feladatlap, amit (a viseltes ruhában járó, mindig piszkos kezű, órákon folyton rajzoló, de nagyon okos hozzászólásokat tevő) Tamás [diák] teljesen beborított graffiti tervekkel, viszont a válaszadásra kijelölt helyeket gondosan szabadon hagyta, így felruházva a papírlapot szubkulturális jelentéssel az iskolai funkciói megtartása mellett.

ÖSSZEFOGLALÁS

Tanulmányomban egy budapesti alternatív gimnázium (a „Diákház”) belső diskurzusába nyújtottam betekintést. Ez az iskola egy iskolaelhagyó fiatalokkal foglalkozó, a hagyományos iskolaitól nagyon eltérő pedagógiával, módszertannal működő oktatási intézmény, amelyet tanárai az alternatív iskolák között is perifériára sorolnak. Ez a marginális pozíció és a hagyományos iskolai koncepciókkal szembeni ellenállás alapvetően meghatározzák a diákházi működést, és az iskolai diskurzusban is központi témaként jelennek meg.

Két működésmódot körvonalaztam, amelybe a diskurzusban megjelenített tartalmak nagy része beilleszthető. Az egyik a másságdiskurzust (a marginalitás és ellenállás mellett a különbözőség és sokszínűség, illet-

ve deviancia témáihoz tartozó értelmezéseket), a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatokat és bizonyos szubkulturális koncepciókat (pl. *communitas*) magába foglaló *szubkulturális működésmód*, a másik az önállóság, felelősségvállalás és tudás témáit, illetve az intézményi működés (többnyire nem formális, ritkábban formális) gyakorlatait magába foglaló *intézményi működésmód*.

A sajátos diákházi diskurzusból ezek a működésmódok, illetve a hozzájuk sorolható témák és értelmezések egyszerre jelennek meg jól elkülöníthető módon, és egymással összefonódva, egymást megerősítve. Egyrészt a szubkulturális működésmód egyfajta szolgáltatásként működik, amely a szubkultúra szociális funkcióit kínálja a benne résztvevőknek. A másságdiskurzusból a különbözőség, deviancia, marginalitás értéké válnak, a más iskolákban kudarcokhoz, konfliktusokhoz vezető jellemzők, állapotok, élethelyzetek a Diákházban a diákok pozitív önképének alapját adják, miközben a szubkulturális működés a más iskolákkal és a „konform” társadalmi normákkal szembeni állásfoglalás kifejezésének is teret ad mind a diákok, mind a tanárok számára. Másrészt az intézményi működésmód az intézményi keretek biztosításával lehetővé teszi a szubkulturális működés fenntartását. A két működésmód, illetve értelmezési keret összefonódásával, és az olyan „konform” értelmezések, mint az önállóság, felelősségvállalás szükségessége a saját célok elérésében, vagy a tanulás, tudás haszna, a szubkulturális értelmezési keretbe szöve, a társadalmi kötöttségek és szűklátókörűség ellenpontjaiként, az ellenállás formáiként válnak elfogadhatóvá a diákok számára. Ambivalens módon, így válik a Diákházban az iskolai rendszerrel való szembefordulás az iskolai teljesítés segítőjévé.

A Diákház tehát nem csak az iskolai lemorzsolódás jelentős problémájának, de a diákok iskolai rendszerrel, tanárokkal, tanulással szembeni ellenállásának a kezelésében is alkalmazható hátránykompenzációs eszközt hozott létre. Olyan eszközt, amely a hazai oktatási rendszerben a '90-es éveket megelőzően nem létezett, és ebben a formában másutt ma sem létezik. A Diákház mellett persze működnek Magyarországon más, a hagyományos iskolai kereteket lebontó alternatív iskolák is, némelyikük hasonló rendszerben és módszertannal. A diákházi pedagógia különlegessége véleményem szerint²³ nem abban áll, hanem abban, hogy sikeresen épít magába mások által megvalósíthatatlannak gondolt elemeket is (pl. bejárési kötelezettség megszüntetése), valamint fenntart egy olyan közös értelmezési (kulturális) gyakorlatot, amelyben a tanárok értelmezései mellett és azokhoz illeszkedve a diákok iskolai kudarcai, saját(os) problémái, devianciái, szubkulturális (és egyéb) értelmezései is az iskolai diskurzusból érvényes (az iskolai munkához is hozzájáruló) részeként jelenhetnek meg.

A diákházi működés sikere csak részben a progresszív pedagógia gyakorlatokon (pl. személyre szabottság, formális eszközök visszaszorítása, mentorálás) múlik. Ugyanilyen (ha nem nagyobb) hangsúly van az iskolai diskurzuson és az itt bemutatott témákon, amelyeket hagyományosan egymással szemben megkonstruált értelmezési keretekhez szoktak sorolni. A szubkulturális és intézményi/iskolai koncepciók, értelmezési keretek gyakran egymással szembenálló konstrukcióként jelennek meg a szubkultúra-, illetve pedagógiai etnográfiai kutatásokban. Ezeknek a szembenállóként megkonstruált értelmezési kereteknek, működésmódoknak a párhuzamos, egymást kiegészítő fenntartását mutattam be, amellyel a Diákház képes mindkét működésmód előnyeit a maga és az iskolaelhagyó diákok hasznára fordítani.

²³ Pontosabb megállapításokhoz a hasonló problémákkal érkező diákokkal foglalkozó alternatív iskolákban, hasonló módszertannal és kulturális koncepcióval végzett összehasonlító kutatások lennének szükségesek. Ez föl is rajzolja a munka folytatásának egyik lehetséges irányát.

HIVATKOZÁSOK

- Anderson, T. L. (2014) Connections. Marginality, identity and music scenes. In uő (szerk.) *Understanding deviance. Connecting classical and contemporary perspectives*. London: Routledge. 507–516. <https://doi.org/10.4324/9781315879635>
- Anderson-Levitt, K. M. (2012) Anthropologies and ethnographies of education worldwide. In uő (szerk.) *Anthropologies of education. A global guide to ethnographic studies of learning and schooling*. New York: Berghahn Books. 1–28.
- Atkinson, W. (2011) From sociological fictions to social fictions. Some Bourdieusian reflections on the concepts of 'institutional habitus' and 'family habitus'. *British Journal of Sociology of Education*, 3, 331–347. <http://dx.doi.org/10.1080/01425692.2011.559337>
- Becker, H. S. (1966) *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*. New York: The Free Press.
- Bennett, A. (2003) The use of 'insider' knowledge in ethnographic research on contemporary youth music scenes. In Bennett, A. – Cieslik, M. – Miles, S. (szerk.) *Researching youth*. New York: Palgrave MacMillan. 186–199. https://doi.org/10.1057/9780230522466_12
- Bourdieu, P. (1999) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum, 156–177.
- Bourdieu, P. (2003) Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. In Meleg Cs. (szerk.) *Iskola és társadalom. Szöveggyűjtemény*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus. 23–40.
- Breznyánszky L. (szerk.) (2004) *Iskola-alternatívák a huszadik században*. Debrecen: Kossuth Egyetemi.
- Burke, P. (1991) *A népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest: Századvég – Hajnal István Kör.
- Carbaugh, D. (2005) *Cultures in conversation*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Clarke, J. – Hall, S. – Jefferson, T. – Roberts, B. (1976) Subcultures, cultures and class. A theoretical overview. In Hall, S. – Jefferson, T. (szerk.) *Resistance through rituals. Youth subcultures in post-war Britain*. London: Hutchinson. 9–74. <https://doi.org/10.4324/9780203224946>
- Cohen, A. K. (1955) *Delinquent boys. The culture of the gang*. New York: Free Press.
- Cohen, P. (1980) Subcultural conflict and working-class community. In Hall, S. – Hobson, D. – Lowe, A. – Willis, P. (szerk.) *Culture, media, language. Working papers in cultural studies 1972–79*. London: Routledge. 66–75.
- Cohen, S. (1972) *Folk devils and moral panics. The creation of mods and rockers*. London: Routledge.
- Csongor A. (1991) *Szegregáció az általános iskolában. Cigány osztályok Magyarországon*. Budapest: Oktatókutató Intézet.
- Delamont, S. (2012) The parochial paradox. Anthropology of education in the anglophone world. In Anderson-Levitt, K. M. (szerk.) *Anthropologies of education. A global guide to ethnographic studies of learning and schooling*. New York: Berghahn Books. 49–69.
- Erőss G. (2008) A habitus színe és visszája. Az iskolajelentések megalkotásának antropológiája. In Berényi E. – Berkovits B. – Erőss G. (szerk.) *Iskolarend. Kiváltság és különbségtétel a közoktatásban*. Budapest: Gondolat. 218–276.
- Erőss G. (2012) Central Europe (Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland, Romania, Slovakia). In Anderson-Levitt, K. M. (szerk.) *Anthropologies of education. A global guide to ethnographic studies of learning and schooling*. New York: Berghahn Books. 167–191.
- Feischmidt M. – Nyíri P. (szerk.) (2006) *Nem kívánt gyerekek? Külföldi gyerekek magyar iskolákban*. Budapest: MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Gáti B. (2012) *A buddhizmus lélektana, spiritualitása és irányzatai*. Budapest: Kossuth.
- Geertz, C. (2001a) „A bennszülöttek szemszögéből”. Az antropológiai megértés természetéről. In uő. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Budapest: Osiris. 227–245.
- Geertz, C. (2001b) Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In uő. *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Második, javított kiadás. Budapest: Osiris. 194–226.
- Gelder, K. (2005) The field of subcultural studies. In uő (szerk.) *The subcultures reader*. 2. kiadás. London: Routledge. 1–15.
- Gyenge E. (2014) Krízisek gyermek- és serdülőkorban. In Vörös V. – Osváth P. – Árkovits A. – Csürke J. (szerk.) *Mindennapi kríziseink. A lélektani krízis és a krízisintervenció kézikönyve*. 2. kiadás. Budapest: Oriold. 171–185.
- Haenfler, R. (2004) Rethinking subcultural resistance. Core values of the straight edge movement. *Journal of contemporary ethnography*, 4, 406–436. <https://doi.org/10.1177/0891241603259809>
- Haenfler, R. (2013) *Subcultures. The basics*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315888514>
- Hajduska M. (2015) *Krízislélektan*. 3. bővített kiadás. Budapest: ELTE Eötvös.

- Hebdige, D. (1979) *Subculture. The meaning of style*. London: Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780203139943>
- Holmes, T. H. – Rahe, R. H. (1967) The social readjustment rating scale. *Journal of psychosomatic research*, 2, 213–218. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(67\)90010-4](https://doi.org/10.1016/0022-3999(67)90010-4)
- Kimutatók (2019) Kimutatók a lemorzsolódással veszélyeztetett tanulók támogatásához kapcsolódó korai jelző- és pedagógiai támogató rendszer adattartalma alapján. Oktatási Hivatal, A lemorzsolódás megelőzését szolgáló korai jelző- és pedagógiai támogató rendszer 1.1. Elérhető: <https://www.kir.hu/kir2esl/Kimutatas/VeszelyeztetettTanulokTerIdoFeladatMegoszasban> [Letöltve: 2019-05-23].
- McDonough, P. M. (1997) *Choosing colleges. How social class and schools structure opportunity*. Albany: State University of New York Press.
- Mead, M. (1928) *Coming of age in Samoa. A psychological study of primitive youth for western civilisation*. New York: W. Morrow & Co.
- Mészáros Gy. (2014) *Szubkultúrák és iskolai nevelés. Narratív, kritikai pedagógiai etnográfia*. Veszprém: Iskolakultúra.
- Mészáros Gy. (2017): *Pedagógiai etnográfia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Muggleton, D. (2002) *Inside subculture. The postmodern meaning of style*. Oxford: Berg. <http://dx.doi.org/10.5040/9781474214988>
- Neumann E. – Zolnay J. (2008) *Esélyegyenlőség, szegregáció és oktatáspolitikai stratégiák Kaposváron, Pécsen és Mohácson*. Budapest: EÖKIK.
- O'Connor, A. (2004) The Sociology of Youth Subcultures. *Peace Review, különkiadás: Subcultures and Political Resistance*, 4, 409–414. <https://doi.org/10.1080/1040265042000318626>
- Philips, S. U. (2005) A comparison of Indian and Anglo communicative behavior in classroom interaction. In Kiesling, S. F. – Paulston, C. B. (szerk.) *Intercultural discourse and communication. The essential readings*. Malden: Blackwell Publishing. 291–303. <https://doi.org/10.1002/9780470758434.ch19>
- Rácz J. (1998) A '80-as évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon. In uő (szerk.) *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana. 51–69.
- Reay, D. (1998) 'Always knowing' and 'never being sure'. Familial and institutional habitus and higher education choice. *Journal of Education Policy*, 4, 519–529. <https://doi.org/10.1080/0268093980130405>
- Redl, F. (1948) Resistance in therapy groups. *Human Relations*, 3, 307–313. <https://doi.org/10.1177/001872674800100302>
- Rogers, Carl R. (2000) *Valakivé válni. A személyiség születése*. Budapest: Edge.
- Schindler, N. (2000) Karnevál, egyház és fordított világ. A 16. századi nevetéskultúra funkciójáról. In Sebők M. (szerk.) *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest: Replika Kör. 183–216.
- Spindler, G. D. (szerk.) (1955) *Education and Anthropology*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Szentesi B. (2013a) A (szub)kulturális kategorizáció mint pedagógiai eszköz. Egy alternatív középiskola belső diskurzusai kulturális és kommunikációs megközelítésben. In Szász A. – Kirzsa F. (szerk.) *Kultúrakutatás és narratíva. Tanulmánykötet A. Gergely András tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*. Budapest: MAKAT – L'Harmattan. 296–310.
- Szentesi B. (2013b) Konfliktusok és alkuk. Cigány gyerekek és magyar nevelők interkulturális diskurzusa egy oktatóprogram foglalkozásain. In Szuhay Péter (szerk.) *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. 31–246.
- Szentesi B. (2018) A belső pozíció haszna. A saját közösség kutatásának tapasztalatai. *Kultúra és közösség*, 4, 89–101.
- Szentesi B. (2019) Mászág és alkudozás. Az érvénytelenség problémájának megoldása egy alternatív gimnáziumban. *Jel-Kép*, 1, 1–15. <https://www.doi.org/10.20520/JEL-KEP.2019.1.1>
- Tanulás eredményessége (2019) A tanulás egyéni, társadalmi eredménye, eredményessége (2003–2018). Központi Statisztikai Hivatal, *A társadalmi haladás mutatószámrendszere*. Elérhető: http://www.ksh.hu/thm/2/indi2_2_4.html [Letöltve: 2019-05-23].
- Thornton, S. (1995) *Club cultures. Music, media and subcultural capital*. Cambridge: Polity.
- Turner, V. (2002) *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra. A Rochesteri Egyetemen (Rochester, New York) 1966-ban tartott Lewis Henry Morgan-előadások*. Budapest: Osiris.
- Williams, J. P. (2014) Subcultures and deviance. In Dwelling, M. – Kotarba, J. A. – Pino, N. W. (szerk.) *The death and resurrection of deviance. Current ideas and research*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 108–123. <https://doi.org/10.1057/9781137303806>
- Willis, P. (2000) *A skacok. Iskolai ellenkultúra és munkáskultúra*. Budapest: Új Mandátum – Max Weber Alapítvány.
- Yon, D. A. (2003) Highlights and Overview of the History of Educational Ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 1, 411–429. <https://doi.org/10.1146/annurev.anthro.32.061002.093449>

AZ EMLÉKEZÉS GYŰRŰJE

Pető Andrea (2019) *Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban*. Budapest: Jaffa kiadó.

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.3.51

Ha egy felmérés keretében megkérnénk a magyar lakosságot, hogy nevezzen meg három fontos helyszínt a magyar holokauszt színtereiből, akkor majdnem biztosak lehetünk benne, hogy a gettók, a haláltáborok és talán még a Duna-part is köztük lenne. Ha ugyanebben a felmérésben arra is megkérnénk a válaszadókat, hogy soroljanak fel olyan személyeket, akik befolyásolták az események alakulását, akkor már nagyobb óvatossággal, de feltehetjük, hogy Adolf Hitler, Adolf Eichmann, Szálasi Ferenc és talán még Horthy Miklós is a megnevezett személyek között lenne a lakosság egy jelentős hányadánál. Feltehetően kisebb arányban lennének azok, akik helyszínként egy konkrét utcát, netán házat jelölnének meg, és úgy tippelhetünk, hogy jó eséllyel kevesen lennének, akik az elkövető személyek között ne a felső vezetésben lévő tisztségviselőket mondanák, hanem „mindennapi” embereket. Abban még biztosabbak lehetünk, hogy igen kis arányban akadnának olyanok, akik nőket neveznének meg elkövetőként.² Mondhatnánk, nincs ezen mit csodálkozni, hiszen ezek a legfontosabb események a helyszínei, és a felsorolt személyek azok, akik pozíciójukból adódóan a leginkább befolyásolták az események alakulását. A holokauszt azonban messze nem csak ezeken a helyszíneken történt meg, és az sem evidens, hogy mi, miért és hogyan őrződik meg az egyéni és a kollektív emlékezetben, s mi marad láthatatlan vagy merül egészen feledésbe.

1 PhD, Eötvös Loránd Tudományegyetem. Vendégelőadó, Indiana Egyetem, Indianapolis.

2 Olyan jellegű felmérésről nincs ezen recenzió szerzőjének tudomása, ahol ezeket nyitott kérdések formájában kérdezték volna meg, ugyanakkor egy 2018-as Medián felmérésből tudható, hogy 2005-höz képest nőtt azoknak az aránya a lakosságban, akik Horthy Miklóst inkább pozitív történelmi személyként ítélik meg, illetve csökkent azoké, akik a holokausztot fontos és egyértelműen negatív eseménynek tartják. (<https://444.hu/2018/10/23/nagy-imre-a-legkevesbe-megoszto-letoltés-ideje:> 2019.08.01.)

Ezeket a folyamatokat és ezek okait tárja fel Pető Andrea *Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban* című könyve, amely a második világháború, azon belül is a holokausztnak az egyéni emlékezet által el nem mondott, elhallgatott, elfojtott, a történetírás által nem vagy kevéssé érintett, és mindezzel összefüggésben, a kollektív emlékezet által sok tekintetben tabuként kezelt, de legalábbis láthatatlan dimenzióit, területeit, történeteit, helyszíneit és személyeit vizsgálja. Kihallgatási jegyzőkönyvek, népbírósági dokumentumok, valamint a korabeli sajtó és fotók, ezen kívül az általa készített interjúk sokoldalú kritikai elemzésével értelmezi a szerző a 2002-től 2015-ig tartó kutatás eredményeit. A láthatatlanságot árnyaltan mutatja be konkrét dimenzióiban. Ilyen a kutatás kiindulásaként választott lokalitás: a budapesti Csengery utca 64. szám alatt történt eseményekkel indít, amely helyszín központi jelentőségű a könyvben a későbbiek folyamán is. Ahogy a szerző is fogalmaz, az intim történelem bomlik ki az olvasó előtt a hatodik kerületi bérházban 1944. október 15-én, a nyilas hatalomátvétel idején zajló gyilkosságokon, valamint az azt követő eseményeken keresztül. A lokalitás és az intimitás egyrészt az egyes szereplők közti viszonyrendszer felvázolásában mutatkozik meg, hiszen a történet résztvevőinek, azaz az elkövetőknek és az áldozatoknak a többsége ismerte egymást. Másrészt megjelenítődnek nem csupán az áldozatok, de az elkövetők perspektívái, érzelmei, egyszóval „emberi dimenziójuk” is (13. o.), mindez anélkül, hogy bármilyen szinten relativizálná az elkövetői pozíciót. A lokális történet a Christopher Browning-i értelemben vett mindennapi elkövetőket mutat be (Browning 1992: 188), akik kihasználták a kaotikus állapotok közepette a helyzet adta lehetőségeket a bűncselekmények elkövetésére. Ugyanakkor azáltal, hogy egy elkövető nőt helyez a középpontba, új megvilágításba is helyezi a browningi fogalmat. A szerző a helyi történeten keresztül jut el a társadalmi nemek szerinti vizsgálat keretében a Nyilasok Pártjának és az azt körülvevő politikai, társadalmi és gazdasági környezetnek, azon belül is a nők helyzetének és szerepének elemzéséig. Így szintén egy eddig kevéssé látható dimenziója tárul fel a második világháború körüli időszak történetének. A háború utáni időszak vizsgálata nem áll meg az igazságszolgáltatás periódusának elemzésénél, hiszen a történések mai napig újraértelmeződnek, az egyéni és közösségi emlékezet folyamatosan alakul a különböző korszakok értelmezési keretei, diskurzusai, valamint az egyes diszciplínák eltérő megközelítéséből és fókuszaiából adódó különböző értelmezések miatt. Mindez lehetőséget ad arra, hogy a szerző a láthatatlanság okát is vizsgálja. A ’miért’ kérdésén túl a ’hogyan’ kérdésére is válaszokkal szolgál a könyv, azaz a láthatatlanná tétel aktív „munkáját” is az olvasó elé tárja, egyúttal azt a folyamatot is, ahogy a „kommunikatív emlékezet kollektív emlékezetté” (13. o., Assmann 1999: 13) válik.

Mindezek alapján a könyv bevezető fejezete egyrészt összefoglalja, hogy mit lehet „tényszerűen” tudni a Csengery utcában történt mészárlásról és annak körülményeiről, a házban lakókról és a köztük lévő viszonyrendszeréről. A fejezet továbbá felvonultatja azokat a szempontokat, amelyek segítségével a bérház „ajtaján” való belépésen keresztül a történetírás által nem, vagy túlnyomórészt más perspektívából vizsgált történelmi folyamatokat is megismerhetünk. Kitér azokra az okokra, amelyek a vizsgált láthatatlanságot létrehozták és fenntartották, mondhatjuk, hogy egészen a közelmúltig. Említ egyrészt emlékezetpolitikai okokat. Így például, hogy a második világháború végén a szovjet katonák által elkövetett erőszak, illetve Európa keleti felén a szovjet megszállás emléke hogyan járult hozzá egy olyan narratíva kialakulásához, amelyben mindenki egységesen a kommunizmus áldozataként reprezentálódik, így láthatatlanná téve mind a németekkel, mind a szovjetekkel való kollaborációt. A fejezet szól a fasiszmus- és kifejezetten az elkövetőkutatás különböző fázisairól, amelyekben

sokáig nem jelent meg a társadalmi nemek szerinti nézőpont. A szerző leírja, hogy előbbi esetében leginkább csak a közelmúltban, a fasizmuskutatás harmadik szakaszában, a kulturális, illetve a mozgalmak belső logikáját feltárni kívánó kutatások keretében láttak napvilágot a nők és a fasizmus kapcsolatát vizsgáló tanulmányok, utóbbinál pedig a mindennapi elkövetők felé fordulás tette lehetővé, hogy az addigiakhoz képest egy diverzebb elkövetőkép mentén történjenek a vizsgálódások, amelyben így a „mindennapi női” elkövetők is megjelentek. A nőtörténet felől közelítő kutatók is relatíve későn, az 1980-as években kezdték meg a szélsőjobboldal tanulmányozását. Pető Andrea itt szól a Németországban a 80-as években lezajlott „történelemnővitáról”, amely leginkább Gisella Bock (1983) és Claudia Koonz (1987) között folyt, és központi kérdése az volt, hogy hogyan lehet értelmezni a nők szerepét a náci Németországban, lehet-e kollektív bűnösségről beszélni, és milyen mérce alapján határozható meg a kollaboráció mértéke. Ugyan a könyvben nem szerepel ennek kifejtése, hiszen nem a legszorosabban kapcsolódik annak témájához, de itt érdemes szólni arról az angolszász vitáról is, amelyben szintén a nők helyzetének értelmezése került a középpontba, de leginkább a holokauszt áldozati oldalára fókuszálva. Míg elvitathatatlan az 1990-es években született szakirodalom, elsősorban a Dalia Ofer és Lenore J. Weitzman (1998), illetve a Carol Rittner és John Roth (1993) által szerkesztett kötetek úttörő szerepe a téma tárgyalásában, később többen kritizálták az említett könyvek megközelítését, köztük Zoe Waxman (2017).³ Utóbbi kritikájának tárgya elsősorban az volt, hogy azok csak a társadalmi nemi viszonyok által előírt szerepek mentén értelmezik a női szerepeket a holokauszt során, amely értelmezés ily módon nem veszi figyelembe azokat a struktúrákat, amelyek ezeket a szerepeket kialakították, valamint nem beszél az ettől eltérő tapasztalatokról, vagyis szintén láthatatlanná teszi azokat. Waxman alapján azt mondhatjuk, hogy ellentétben az elkövetőkutatással, ahol a női elkövetők esetében sokáig a Pető Andrea által is leírt kivételképző mechanizmusok domináltak az értelmezés során (azaz a női elkövetők kivételek voltak, akik kizárólag gonoszságuk, kegyetlenkedésre való hajlamuk okán váltak elkövetőkkel), a női áldozatok kizárólag a gondoskodó, erkölcsileg felsőbbrendű vagy éppen az ártatlan, az eseményeket érdemben befolyásolni nem tudó, szinte gyerekstátuszban lévő női szerepek mentén reprezentálódtak. Mindkét vita hozzájárult ahhoz, hogy megtörtént egyfajta elmozdulás az árnyaltabb ábrázolás irányába, mind az elkövetői, mind az áldozati oldalon lévő nők szerepeinek értelmezése tekintetében, amely árnyaltabb értelmezésnek a recenzió tárgyát képező könyv egy újabb fontos mérföldköve. Magyarország esetében ilyen jellegű viták nem bontakoztak ki, amelynek okait a szerző egyrészt abban látja, hogy a történésznők inkább a baloldali, liberális mozgalmak történetére fókuszáltak, valamint, hogy tágabb értelemben véve maga a társadalmi nemek szerinti vizsgálat is valamelyest lépéshátrányban van a volt kommunista országokban a nyugat-európai országokhoz képest. Pető Andrea eddigi, kapcsolódó munkáival egyedülálló módon tárta fel és értelmezte a női részvétel ezen kérdéseit Magyarországon, köztük akadémiai doktori értekezésében is (Pető 2008, 2012, 2014). A recenzió tárgyát képező munkájában újabb adalékokkal szolgál ahhoz, hogy megértsük azt a keretet, amibe ennek a témának a tárgyalása érkezik, összefoglalva azokat a folyamatokat, amik által a nők láthatatlansága kialakult és fennmaradt nem csak a történelmi, de a kortárs szélsőjobboldal esetében is.

³ Itt még lehetne szólni azokról a szerzőkről is, akik teljes egészében kétségbe vonták a társadalmi nemek szerinti megközelítés validitását a holokauszttal kapcsolatban, ami szerintük nem segíti a megértést, sőt, éppen hogy elvonja a figyelmet a holokausztról, így például Lawrence Langer (1998) vagy Gabriel Schoenfeld (Waxman 2017 :5)

A bevezető fejezet után a könyv főszereplőjének, a Csengery utcai vérengzés fő vádlottjának, a később kivégzett Dely Piroskának az életrajza következik, amely, ha a csekély mennyiségű biztos információkra szorítkozunk, egy, az adott korban átlagos kezdetű élettörténetnek mondható, amelyből nem következik semmilyen szokatlan folytatás. A női elkövetők élettörténetének elemzése nem példa nélküli a kapcsolódó szakirodalomban, de jellemző módon inkább a hivatalos tisztséget viselő női elkövetőkről esik szó (lásd ebben a témában szintén Koonz 1987 vagy Durham 1998). A „mindennapi” elkövetők esetében is megjelenik ugyan a személyes életút ilyen típusú objektív bemutatása, leginkább a Németországgal kapcsolatos szakirodalomban (lásd Lower 2013) kap helyet, a magyar tudományos szcénában azonban meglehetősen alulreprezentált. Ezt követi a népbíróság intézményének és az ott zajló folyamatoknak a vizsgálata, melyben képet kapunk a rendszer működésének esetlegességeiről, működési zavarairól és azok lehetséges okairól. Csak miután megismerjük az intézmény működésének visszasságait és az ott zajló folyamatokat, érkezik el magának a Dely ügynek a tárgyalásához. A választott sorrendiség feltehetőleg érthetővé kívánja tenni az olvasóval, hogy az ügyben meghozott döntések elválaszthatatlanok a népbíróságok működésétől. Ennek keretében ismerjük meg mind az elkövetői, mind az áldozati oldalon lévők vallomásait. Dely Piroška vallomásai alapján a szerző értelmezi azokat a stratégiákat, amelyeket követett a vádlott annak érdekében, hogy kibővítsen bűnrészességét. A túlélők esetében szintén különböző stratégiákat ismerhetünk meg, valamint azokat a tényezőket, melyek a vallomások alakulását befolyásolhatták az idő előrehaladtával, végül megértjük, hogyan álltak össze e vallomások többé-kevésbé „egy szó-lammá” a népbírósági tárgyalásokon. A felderít(het)etlen bűntény többféle perspektívából történő megismerése során rájövünk, hogy ha nem is derül ki a végére, hogy pontosan mit, hogyan és ki követett el, végigkísérjük, ahogy egy elbeszéléssé rendeződnek össze a különböző túlélői tanúvallomások, és Dely Piroška „nyilas nővé” lesz a vallomások, a népbíróság működésének és a korszellemnek az együttes hatására.

A *halottak története* című fejezet magukról a gyilkosságokról szól. Ebben a fejezetben különböző verziókat ismerhetünk meg magáról a vérengzés konkrét okáról és folyamatáról, valamint arról, hogy milyen okok vagy konkrét személyek bujthatták fel az elkövetőket. Ahogy a meggyilkoltak számáról, úgy arról sem tudhatunk biztosat, hogy mi történt a holttestekkel a gyilkosság után. Azt viszont megértjük a fejezet végére, hogy a gyilkosságokkal és a halottakkal kapcsolatos emlékezet nem zárult le, annak alakításában sokan vesznek részt a mai napig, így például azok a járókelők is, akik elsétálnak a minden betérő számára látható márvány emléktábla előtt a Csengery utcai házban.

A *vádlottak története* című fejezet egyrészt bemutatja, hogyan változott, csiszolódott az egyes vádlottakról szóló narratíva. Érdekfeszítően ír a szerző arról, hogy a megismételt népbírósági tárgyalások hogyan járultak hozzá a történetek „egyszerűsödéséhez és ritualizálásához”, amelyek során eltűntek a részletek és az árnyalatok. Ezen túl kibomlik az egyes vádlottak közti viszonyrendszer, az ezt elmesélő narratívák, de ebben a fejezetben maguk a vádlottak, illetve egy leszármazottjuk is „szót kap”. Az utóbbi esetében különösen érdekfeszítő, hogy az elmondott történetben az áldozat és az elkövető felcserélődik, azaz az elkövetőből áldozat lesz a narratívában. A fejezet egyik nagyon fontos megállapítása, hogy az elkövető, szélesebb értelemben véve a kollaboráló társadalom részéről is megjelenik a „valódi és egyetlen igazság keresése” mint igény, amelynek célja a „részvétel, a felelősség és a bűn” szétválasztása (107. o.). Ezáltal érthetővé válik, hogy miért nem lehet „igaz–hamis” keretbe helyezni az emlékeket.

Magyarországon az elkövetők tanúvallomásainak ilyen kritikus módon való elemzése meglehetősen újszerű, ugyanakkor a szerző ezt is gondosan beágyazza a kapcsolódó nemzetközi szakirodalomba. Így például a Sybille Schmidt tanulmányában megfogalmazott etikai és hermeneutikai kérdések beemelésével (Schmidt 2017).

A fejezet végén Pető Andrea érdekesítő gondolatokat fogalmaz meg azzal kapcsolatban, hogy az elkövetői emlékezet felszínre hozása hogyan járulhat hozzá egy folyamathoz, amely végső soron a közösségi értékek módosulását eredményezheti. A szerző ezen folyamat feltételének tekinti, hogy egyik emlékező se gondolja saját emlékét az abszolút igazságnak, ne vonja kétségbe a másik emlékező eredetiségét, valamint elismerje a felejtés természetes folyamatát (109. o.). Továbbgondolva az ebben a fejezetben írtakat, az már a vita tárgyát képezheti, hogy milyen módon, milyen folyamat eredményeképpen képesek megszabadulni az egyes csoportok az emlékezet „önfétisétől” (u.o.), illetve, hogy az elkövető és az áldozat ebben a folyamatban ugyanolyan utat kell-e, hogy bejárjon. A megbékélés talán egyik legismertebb szociálpszichológiai modellje, a szükségletalapú megbékélés modell szerint az áldozatoknak és az elkövetőknek eltérő igényeik vannak, amelynek teljesülnie kell ahhoz, hogy létrejöjjön a megbékélés. Így míg az áldozatok a traumájuk elismerésére, addig az elkövetők a morális közösségbe való visszafogadásra vágyanak, ezért csak akkor kezdődhet meg a megbékélés, ha ezek a szükségletek teljesülnek (Nadler és Shnabel 2006). A *láthatatlan elkövetők* című könyv a lokális történet intimitásán keresztül, illetve azáltal, hogy bemutatja mind az elkövetői, mind az áldozati oldal emlékezetét, alkalmas lehet arra is, hogy a megbékéléssel kapcsolatos elméleti megközelítéseket egy konkrét történeten keresztül értelmezzük és vitassuk meg.

Külön fejezet szól az áldozatok anyagi kifosztásáról és annak lehetséges okairól (*A vagyonok eltűnése és születése. A gyilkosságok anyagi okai*), melyben megismerhetjük a házmester család vagyonszerzésének útját. A vagyon elleni bűncselekmények a holokauszt markáns részét képezték, és ahogy azt más történeti munkák is bizonyították, a kifosztás előkészületei már jóval a tragikus végkifejlet előtt elkezdődtek (lásd például Kádár–Vági 2005). Pető Andrea szintén bemutatja az előzményeket, a már a gettósítástól kezdődő, részben a zsidó lakók kihasználására épülő vagyonszerzési praktikákat, továbbra is a lokális, intim történetre fókuszálva. A személyes történeteken keresztül itt is megjelennek az árnyalatok, az elkövetők érzelmei, motivációi, amelyek bemutatása nem kisebbíteni hivatott a tettek súlyát, ugyanakkor perspektívájuk megismerése a történetet komplexebbé teszi. A „mozgó” tárgyak megelevenednek előttünk, kirajzolódik egy tudatos stratégia az elkövetők részéről, mind abban, hogy hogyan, milyen ütemben és milyen praktikákkal tulajdonították el az ingóságokat, mind abban, hogy később mit és hogyan mesélnek a népbíróságokon annak érdekében, hogy bűnük kisebbnek tűnjön. A tárgyak elsősorban nem objektív értékük alapján tesznek szert jelentőségre a túlélők számára, hanem identitásképző mivoltuk okán. A rablások abszurditása többek között éppen abból adódik, hogy nem nagy értékű tárgyakról, hanem személyes holmikról beszélünk. A túlélők visszatérésekor kialakuló drámai találkozások a tárgyakkal és az azt tulajdonló emberekkel így nem csak a materiális javak elvesztésének drámája, hanem azokon keresztül az ellopott életükkel is szembesíti a hazatérőket. Jogosan teszi fel a szerző a fejezet végén a kérdést, hogy vajon a népbírósi tárgyalások ezt az érzelmekkel túlfűtött helyzetet mennyire tudták – ha tudták egyáltalán – kezelni.

A *bosszú, megbocsátás, felejtés* címet viselő fejezetben arról kaphatunk képet, hogy mi vezérelte a túlélő áldozatokat a tanúskodás során, ennek minden mélyen emberi vonatkozásával együtt. Elolvasva a fejezetet rájöhethetünk, hogy nem evidens, hanem egy folyamat eredménye, ahogy a túlélőből tanú lesz, megérthetjük, hogy miben áll ez a folyamat, és hogy konkrétan hogyan történik maga az emlékezés: mitől függ, hogy mire és hogyan emlékeznek, mi a célja vele. A Csengery utcai mészárlás túlélői emlékezetének történetéről szóló fejezetben ezután a szerző arról a folyamatról beszél, hogy hogyan válnak az emlékek a közösségi emlékezet részévé. Ismét a lokális, intim történeten keresztül közelít a kérdéshez, az egyik túlélő saját konyhabútorából kifaragott emléktábláján vagy éppen a családon belül elmondható és elmondott történetek bemutatásán keresztül.

A könyv rávilágít a közösségi emlékezet változására is. A rendszerváltással az antifasiszta diskurzus elveszíti központi szerepét és új diskurzusok jelennek meg, hogy egymással versenyre kelve küzdjenek a diskurzust meghatározó domináns pozícióért. Ugyanakkor a múltó időt abban is érzékelhetjük, hogy míg a túlélők a rendszerváltás után még aktívan részt tudtak venni a történetek felderítésében, ma már ez az aktivitás, koruk előrehaladtával egyre kevésbé elképzelhető, és eljön hamarosan az az idő, amikor a túlélők már egyáltalán nem lesznek köztünk. „El lehet-e veszíteni egy esemény emlékezetét, akár egy gyűrűt?” (145. o.) – teszi fel a kérdést Pető Andrea, s mi lesz, ha elmennek az utolsó túlélők is, hogy alakul majd azután az emlékezet. A fejezet végén részletesebben szó esik a házban található, már említett emléktábláról, ami az események emlékezetének megőrzését szolgálja. Az elemzésből kiderül, hogy leginkább annak szövegezése miatt nem válhatott az emlékhelyből emlékművé a márványtábla, a kettő közti distinkciót a szerző Arthur Danto alapján teszi meg. Míg előbbi a gyógyítást szolgálja, utóbbi a győzelmet jelképezi. Az emlékművé válás egyik kritériuma, hogy „a halott az áldozati logika keretében a közösség részévé válik” (151. o.). Ez a Csengery utcai emléktábla esetében nem valósul meg, hiszen a szövegezéséből nem derül ki, hogy ki pontosan az áldozati csoport. A lokális történeten keresztül ismét kibomlik egy nagyobb történet is: ahogy a tábla szövegén, úgy a szerző által is említett, a regionális specifikumokból adódóan létrejött „hivatalos” történetírásban sem egyértelmű, hogy ki az az áldozati csoport, azok éppen a magyarok, a zsidók vagy a magyar zsidók. Ez pedig kapcsolódik a könyv egyik legsúlyosabb mondanivalójához. A Csengery utca 64. alatt történetek kapcsán két párhuzamos történet rajzolódik ki, amelyek nem tudnak összeérni, sőt, egyenesen egymással szemben fogalmazódnak meg, mintha párhuzamos valóságokból beszélnének hozzánk: az elkövetők és az áldozatok története. Ennek az ismételt lokális történeten túli, mindannyiunk által megtapasztalható jelenségnek a magyarázatát is megadja a szerző, amikor arról ír, hogy a „hivatalos történetírás” általában sem engedi be a közösségek emlékezetét, aminek következménye, hogy az emlékezetek egymással szemben fogalmazódnak meg.

A könyv utolsó fejezetének főcíme a könyv címével azonos, *Láthatatlan elkövetők*, alcíme a „nyilas nők” és *nyilasnők*, ahol előbbi azokat a nőket jelöli, akik részt vettek a nyilas uralom alatt különböző erőszakos cselekedetekben, de a párthoz közvetlenül nem kötődtek, utóbbi pedig a szervezethez közvetlenül kötődőkre vonatkozik. További diverzifikációra ad lehetőséget a női vádlottak csoportjának szocio-demográfiai háttéréről szóló összefoglaló, amely így ismételtelen a leegyszerűsített elkövetőképek árnyalását segíti elő. A szerző ebben a fejezetben ismét nagyon fontos kérdést jár körbe, amely nem csak a történelmi, de a kortárs szélsőjobboldallal foglalkozó kutatások számára is alapvető: miként magyarázható az, hogy bár a szélsőjobboldal legtöbb esetben a hagyományos női szerepek mellett foglal állást (lásd például Mostov 1995, Goetz és Klammer 2017),

ami a Nyilaskeresztes Párt esetében is így volt, mégis, nők bizonyos csoportjai relatíve nagy számban csatlakoztak ezekhez a szervezetekhez, saját döntésük alapján, gyakran akár szembe is menve ezekkel az „előírt” női szerepekkel. A szerző, miután elmagyarázza, hogy hogyan akadályozta meg az ezen nőket vesztesékként vagy áldozatként interpretáló szakirodalom, hogy értelmezni tudjuk a női részvételt mind a történelmi, mind a kortárs mozgalmak esetében, bemutatja azokat a részben „objektív” tényezőket, amik miatt a szélsőjobboldal konzervatív elképzelése a „gyakorlatban” nem tudott megvalósulni, hogy egészen konkrétan minek volt köszönhető, hogy nők bizonyos csoportjai a Nyilaskeresztes Pártban találták meg a számításukat, és erre milyen válaszreakciókat adott a párt. A fejezet tehát az antimodernista reformok „társadalmi kritikai lehetőségét és politikai mobilizációs lehetőségét” (161. o.) elemzi a társadalmi nemek szempontjából. A szerző a nyilasnőket és „nyilas nőket” ezen túl a történelmi szélsőjobboldal női szereplőit vizsgáló nemzetközi szakirodalomban írtakkal is összeveti, de megismerhetjük azokat a történelmi, kortárs női képeket is, amelyekkel a Nyilaskeresztes Párt „operált”. Ezek együtt rajzolják ki a nők cselekvési körét. Ezen belül értelmeződnek a különböző női csoportok, akik eltérő háttérrel, motivációkkal és ambíciókkal érkeztek a párt szélesebb értelemben vett vonzáskörzetébe. A „hús-vér” nők (156. o.) példája árnyalja a kialakult képzeteket, és közelebb visz minket az egész jelenség természetének megértéséhez. Ahogy a történelmi kutatásokban, úgy a kortárs szélsőjobboldallal kapcsolatos vizsgálatok esetében is alapvető fontosságú, hogy a nőket ne homogén csoportként kezeljük, hanem meglássuk a különböző társadalmi csoportokhoz tartozó nők eltérő motivációit, és ezáltal közelebb kerülünk a (szélső)jobboldal támogatottságának megértéséhez. Ezt egyébként Pető Andrea úttörő módon meg is tette konzervatív nőket vizsgáló kutatásában (Pető 2003), amelyhez hasonló megközelítést később más szerzők is alkalmaztak (Félix 2015, Mayer 2013). Ugyanakkor a kutató hozzáteszi, hogy mindezen kérdéseket úgy tárgyalja, hogy nem felejt el ezen mozgalmak rasszizmusát és a „holokausztban való aktív részvételüket” sem (159. o.). Ez a fajta, a megértést célzó, de a történelmi és a kortárs szélsőjobboldal kirekesztő ideológiáját, illetve bűneit nem relativizáló kutatói hozzáállás viszonylag újszerű a témával foglalkozó szakirodalomban, ugyanakkor kulcsfontosságú mind a múltbéli, mind a kortárs mozgalmak tárgyalásánál, és a megértéshez csak ilyen módon tudunk közelebb kerülni. A fejezet továbbá bemutatja, hogy miképp alakult ki a „nyilas nő” sztereotípiája az előzetesen ellentmondásos képből, amit Dely Piroska személyesít meg a könyvben. Így bezárul a kör, és megértjük, hogy milyen módon lesz a vizsgált ügy nem csak saját maga nemében, hanem a tágabb értelemben vett módon a második világháborúval kapcsolatos emlékezet szempontjából is kiemelkedően fontos.

Végezetül a szerző az ítéletvégrehajtás során készült képekkel foglalkozik, illetve foglalkozna, ha több ilyen kép is elérhető lenne. Megdöbbenő, hogy csupán egyetlen fotó maradt fenn, amely női elítéltet ábrázol az ítéletvégrehajtás közben. A „Manci” nevet viselő, akasztást ábrázoló kép ugyanakkor, ahogy a Csengery utca 64. szám alatt történtek is, túlmutat önmagán. Az érdekesítő képelemzés bemutatja, hogyan jelenik meg a képen a készítő szándéka, aki az elemzés szerint leginkább szánalmat kívánt ébreszteni az elítélt felé. Ezen túl sokat elmond a női háborús bűnösökkel kapcsolatos emlékezetünkről a kép elnevezése, és persze az a tény is, hogy csupán ez az egy kép maradt fenn az utókor számára a női elítéltekről az ítélet végrehajtása közben. A könyv végén található *Mellékletekben* is érdemes elmélyedni. Ezekben megtalálható többek között a házban található emléktábláról egy fénykép is, emellett válogatott fényképeket láthatunk a Nyilaskeresztes Pártban való női részvétel különböző módjairól és fázisairól.

Ahogy azt a szerző maga is egy ponton kijelenti, a könyv mellett, hogy igyekszik bemutatni, mi történt, arra is törekszik, hogy a különböző szereplők szempontjait is megértse, amiből belátható módon következik, hogy az „objektív igazság” megtalálásáról mint célról legalábbis részben le kell mondani. A különböző szempontok beemelése a történetek értelmezését nemhogy leegyszerűsíti, de az újabb és újabb „ajtók” kinyitásával növeli azok komplexitását. Feltehetőleg azonban ez a velejárója, de egyben előfeltétele is a múltfeldolgozásnak, akkor is, ha ez elsőre kényelmetlen, netán meghökkentő. Ugyanakkor az árnyalt képek az elfogadását megnehezíti, hogy sokszor kutatóként saját diszciplínánk, emberként pedig közösségi emlékezetünk „fogságában” vagyunk. Pető Andrea könyvében nem csak elmagyarázza nekünk, hogy ez miért alakulhatott így, de azáltal, hogy megmutatja az addig láthatatlant, óhatatlanul szélesíti mindannyiunk perspektíváját. A munka így messze nem csak a történészek számára bír jelentőséggel. Azon kívül, hogy minden társadalomtudománnyal foglalkozó szakember számára hasznos a könyv, amennyiben hozzásegít ahhoz, hogy a nagy társadalmi folyamatokat lokális térben értelmezzünk, alapvető szakirodalom különösen a szélsőjobboldallal, a társadalmi nemek tudományával, illetve az ezek metszetével foglalkozóknak. Ugyanakkor a könyv tudatosan olyan nyelvezettel íródott, hogy nem szükséges specifikus háttértudás ahhoz, hogy érteni és élvezni tudjuk annak olvasását. Így a szerzővel együtt csak remélni tudjuk, hogy ez az árnyalt és komplex kép a társadalom minél szélesebb köreihez eljut, ami által megtörténik majd a második világháborúval kapcsolatos emlékezet értékelése és árnyalása, és mindeközben nem veszítjük el az „emlékezés gyűrűjét”.

HIVATKOZÁSOK

- Assman, J. (1999) *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz.
- Bock, G. (1983) Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State. *Signs*, 8(3), 400–421. <http://dx.doi.org/10.1086/493983>
- Browning, C. R. (1992) *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HarperCollins.
- Durham, M. (1998) *Women and Fascism*. New York: Routledge.
- Félix A. (2015) Old missions in new clothes: The reproduction of the nation as women's main role perceived by female supporters of Golden Dawn and Jobbik. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 1(1), 166–182. <http://dx.doi.org/10.17356/ieejsp.v1i1.15>
- Kádár G. – Vági Z. (2005) *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest: Hannah Arendt Egyesület – Jaffa Kiadó.
- Koonz, C. (1987) *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. London and New York: Routledge.
- Langer, L. (1998) *Preempting the Holocaust*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Lower, W. (2013) *Hitler's Furies. German Women in the Nazi Killing Fields*. Boston: Houghton Mifflin Harcourt.
- Mayer, N. (2013) From Jean-Marie to Marine Le Pen: Electoral Change on the Far Right. *Parliamentary Affairs*, 66, 1, 160–178. <http://dx.doi.org/10.1093/pa/gss071>.
- Shnabel, N. – Nadler, A. (2008) A Needs-Based Model of Reconciliation: Satisfying the Differential Emotional Needs of Victim and Perpetrator as a Key to Promoting Reconciliation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(1), 116–132. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.94.1.116>.
- Ofer, D. – Weitzman L. J. (szerk.) (1998) *Women in the Holocaust*. New Haven, Conn., és London: Yale University Press.
- Pető A. (2003) *Napasszonyok és Holdkissasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana*. Budapest: Balassi.
- Pető A. (2008) The Rhetoric of Weaving and Healing: Women's Work in Interwar Hungary, a Failed Anti-Democratic Utopia. In Yannitsiotis, Y., D. Lampropoulou és C. Salvaterra (szerk.) *Rhetorics of Work*. Pisa: PLUS-Pisa University Press, 63–83.
- Pető A. (2012) *Láthatatlan elkövetők – Női elkövetők a második világháború utáni politikai igazságszolgáltatás rendszerében, különös tekintettel Dely Piroska perére*. Akadémiai értekezés tézisei. Elérhető: real-d.mtak.hu/567/1/dc_84_10_tezisek.pdf [Letöltve: 2019.07.22.]
- Pető A. (2014) Gendered Exclusions and Inclusions in Hungary's Right-Radical Arrow Cross Party (1939–1945): A Case Study of Three Female Party Members. *Hungarian Studies Review*, 41,1–2, 107–131.
- Rittner, C. – Roth, J. K. (szerk.) (1993) *Different Voices: Women and the Holocaust*. New York: Paragon House.
- Schmidt, S. (2017) Perpetrator's Knowledge: What and How Can We Learn from Perpetrator Testimony? *The Journal of Perpetrator Research*, 1,1, 85–104. <http://dx.doi.org/10.21039/jpr.v1i1.38>
- Shnabel, N. – Noor, M. – Nadler – Halabi, S. (2012) When Suffering Begets Suffering: The Psychology of Competitive Victimhood Between Adversarial Groups in Violent Conflicts. *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), 351–374. <http://dx.doi.org/10.1177/1088868312440048>
- Waxman, Z. (2017) *Women in the Holocaust: A Feminist History*. Oxford: Oxford University Press.

VÁLTOZÓ SZEREPEK, VÁLTOZÓ VÁROSKÉPEK. KASSA ÉS MISKOLC A 20. SZÁZADBAN

Tamáska Máté (2019)
*Változó szerepek, változó városképek
Kassa és Miskolc a 20. században*
Martin Opitz Kiadó

DOI: 10.18030/socio.hu.2019.3.60

A *TÉRformák – TÁrsadalomformák* sorozat harmadik köteteként jelent meg ez a nagyszabású és hiánypótló vállalkozás. A könyvsorozat igen fiatal, 2017-től évente jelentkezik azonos megjelenésben, de változatos témákkal a Martin Opitz Kiadónál Tamáska Máté építészet-szociológus szerkesztésében. A korábbi kiadványok egy épülettípust, az iskolákat, illetve egyetlen város, Bécs szociális építészetét dolgozták fel. Ezekhez képest a jelen kötet egy nagyobb vállalkozásra tett kísérletet, hiszen épülettípus szerinti megköötés nélkül választott témájaként két várost. A felhívás egy Kassa–Miskolc kötetről az Észak-Keleti Átjáró Egyesület tudományos folyóirata, az *Átjáró* 2016-os számában jelent meg. A bevezető fejezetből megtudhatjuk, hogy a kötet egyik összekötő gondolata, fő kérdése a kor ideológiájának és a városkép kapcsolatának a vizsgálata. A könyvet végigolvasva megbizonyosodhatunk róla, hogy „[A] változó rezsimek igyekeztek magukat új városépítő erőként is feltüntetni [...] végeredményben ugyanoda jutott[ak], mint a korábbi korok: torzók mozaikját hozt[ák] létre”(10). Mindennek természetesen számos oka lehetséges, melyeket az egyes fejezetek tárgyalnak, így biztosítva „szellemi átjárást” a két település „városképének együttes megértéséhez”(14).

Mások mellett olvashatunk művészeti törekvésekről, (expo-szerű) kiállítások megteremtéséről, nehézipari fejlesztésekről és mindezek hatásáról a két város történelmére és kialakítására (épület, zöldövezet, köztér, utca, városnegyed és a város egésze szintjén is). A kötetben találunk mikrokutatásokat (egyetlen kassai utcát bemutatva vagy egy Miskolc művészeti és műgyűjtő életét meghatározó személyiség, Kiss Lajos munkásságát áttekintve) és átfogó képet adó írásokat (a Kassa városrendezéséről szóló harmadik fejezet vagy Miskolc 1945–1975 közötti időszakát bemutató írás) is. Ezek keverékei szintén megjelennek (például az 1938-as kiállítást tárgyaló dokumentum sok szempontból tág keretbe helyezi el kutatása tárgyát (ld. Szlovákiai vásárok és kiállítások 1921–1931 című alfejezet) vagy a Miskolc 1920 utáni várostervezéséről szóló írás, mely egy, a XIX. század közepétől kezdődő áttekintést is tartalmaz). Minden tanulmány önmagában zárt egésznek alkot, amelyet mások mellett a fejezetek végén az adott íráshoz tartozó felhasznált irodalom és forrásjegyzék vizuálisan is

¹ Az ELTE BTK Történelmi Doktori Iskola Atelier Európai Historiográfia és Társadalomtudományok Tanszék doktorjelöltje

jelez. Nincs a kötet végén egységesített és teljes forráslista, az egyes források igen eltérő megnevezésekkel (pl. hivatkozott irodalom, irodalom, felhasznált irodalom) és csoportosításban (irodalom–forrás, irodalom–forrás–népszámlálás–sajtó, irodalom–forrás–tervek, térképek) fordulnak elő, sőt terjedelmük és szerkesztésük (nem mind abc-ben) is igen változatos képet mutat.

Formailag elmondható, hogy a kötetben található írások nagyjából azonos terjedelmű, inkább rövid szövegek, amelyek témájuk teljes körű ismertetése helyett sokkal inkább problémafelvetéseket, kutatási programokat tartalmaznak. Ilyen például az ismeretlenségbe tűnő építészpáros (Bloch és Stimm) miskolci munkásságát megjelenítő írás, melyből nem tudjuk meg, miért és hogyan lettek a felejtés áldozatául, vagy a végül meg nem valósított kassai várostervezési elgondolások pontos részletei. Az egyes szövegek belső tagoltsága is igen változatos, például Adriana Priatková dolgozatában vannak fél- és három oldalas alegységek is, míg Kristína Markušová egyáltalán nem tagolja kisebb, címmel ellátott egységekre szövegét. Az önmagukban zárt fejezetek együttolvasva sok esetben tartalmaznak ismétléseket, vagy általánosító megállapításokat (Sekán János például 30 év eseményeit futja át két bekezdésben [73] vagy Pirint Andrea a nagyszámú városkép-ábrázolás mögötti személyes szándékot határozza meg forrás megnevezése vagy bővebb magyarázat nélkül [124]), melyekkel a szerzők mind történelmi, mind regionális keretben igyekeznek megjeleníteni az adott vizsgálati kérdéseket. Ezek az ismétlések összevetésre sarkallhatják Kassa és Miskolc papír alapú felfedezőit, és ily módon a könyv már nem változatos szövegek sora, hanem aktív használatra sarkalló munkafüzet, mely kritikus megismerésre ösztönzi az olvasót.

A kötet célja tehát hangsúlyozottan nem egy szisztematikus összehasonlító elemzés, hiszen erre nemcsak a könyv keretei, de a két város feldolgozottságának hazai irodalmában lévő nagy különbség sem ad lehetőséget. Miskolc esetében Dobrossy István kiterjedt munkássága megkerülhetetlen, míg Kassánál nem tudunk hozzá hasonló gazdagságú magyar nyelvű szakirodalmat felsorolni. Találunk a kiadványban olyan írásokat, melyek mindkét várost megemlítik (például Sekán János írása), vagy össze is hasonlítják (mint Kapusi Krisztián szövege), vannak azonban olyan fejezeteket is, melyek más településsel összevetve tárgyalják Miskolcot vagy Kassát (Prága, Brno, Eperjes és Kassa Vizslay Gábor munkájában, Budapest, Pozsony, Újvidék és Miskolc – például Hajdú Ildikó írása). Ez utóbbihoz kapcsolódik Marianna Bobková és Zlatica Sáposová írása, akik nem vetik össze a kassai nehézipar kiépülésének hosszú történetét a magyarországi folyamatokkal. Amikor a címben szereplő két város expliciten összekapcsolódik az elemzésekben, sokszor azok funkcióváltásairól olvashatunk a történelmi események hatására. Ezek a változások állíthatók párhuzamba: például az erős iparosítás, a lakosságnövekedés összehasonlítható városképi átalakuláshoz (közlekedési és közegészségügyi szempontból is) vezetett. Illetve bizonyos korszakban a nagy történelmi és gazdasági hatásokra ellentétes jellemzőket mutatott a két város. Más esetekben egyfajta felcserélődést vagy szembenállást is felfedezhetünk, ilyen például leegyszerűsítve az iparváros/kultúrváros váltás, vagy a múltat megőrző városképfestők Miskolcon, illetve a progresszív kassai modernnek fellépése az adott kor és város kritikus társadalmi kérdéseire válaszolva.

A hátsó borítón olvashatjuk, hogy a jelen kötet tizennégy szerzőjének (akiknek rövid bemutatása a könyv végén található) aktuális kutatási eredményei kerültek publikációra. Mindez még inkább egyfajta interdiszciplináris és sokoldalú megközelítési lehetőségeket felvonultató gyűjteményt feltételez. Erre mind a sorozat szocioló-

giát, építészetet és urbanizációt megjelenítő elnevezése, mind pedig a kötet címében rejlő történelmi, reprezentációs és identitásvizsgálatok is mutatnak. Mindezek mellett az egyes fejezetekben használt szaknyelv (például Bereczki Zoltán írásában) újabb tudományterületeket jelöl. Sőt a tartalomjegyzéket követő rövid fotógaléria és az ábrázoltakhoz szervesen illeszkedő vers- és prózarészletek tovább hangsúlyozzák az interdiszciplinaritás szándékát. Ezek az ábrázolások, amelyek a sorozatszerkesztő egy korábbi kiállításának darabjai, Miskolc és Kassa iparát, természeti környezetét és építészeti jellemzőit emelik ki. A kötet egészére elmondható, hogy bár kizárólag fekete-fehér és általában kisméretű illusztrációkat tartalmaz, azok igen változatosak (nemcsak típus, de az írott szöveghez képest való elhelyezkedésük szempontjából is), és jól illeszkednek az aktuális tartalomhoz. Ennek megfelelően a már említett fotók és festmények mellett találunk a kötetben térképeket, korabeli képeslapot, tervrajzokat, táblázatokat, grafikonokat, domborzati makettet is. A könyv gazdagságát és sokszínűségét a felhasznált illusztrációk mellett a nagyon gazdag és változatos források sora is mutatja. A kötetben olvashatunk interjúrészleteket, kortárs újságrészleteket, rendeleteket, jegyzőkönyveket, népszámlálási és termelési adatokat egyaránt. Ezeknek a forrásoknak, illetve adatoknak a folyószövegben történő használata az egyes alkotók egyéni stílusa alapján különböző lehet. Vannak szerzők, akik a forrásaikat a lábjegyzetekben tárgyalják, míg mások hosszabb idézetekkel gazdagítják a folyószöveget. A legfeltűnőbb különbség talán Adriana Priatková, Sekan János és Tamáska Máté közös írása, valamint Pirint Andrea cikke között látható. Míg az első szövegben fontos információk, tartalmi kiegészítések és források egyaránt kerültek a lábjegyzetekbe, addig Pirint Andrea kizárólag további forráslehetőségeket, illetve egy névsort adott meg ilyenformán. Az utolsó tanulmány első lábjegyzete pedig a szerző titulását adja meg szintén egyedülállóként a kötetben.

A sokoldalúságra is utal a borítón szereplő kétféle vizuális ábrázolás: egy színes akvarell festmény Miskolc városáról és egy fekete-fehér Fortepan fotó Kassáról, amely a korábbi madártávlata helyett egy áruház előtt álló Zsigulira fókuszál. Ezek az ábrázolások a sokoldalúság (vagy akár ellentét úgy, mint táj és egyházi épület megjelenítése az egyik oldalon, míg ember, üzleti tevékenység és mozgás a másik képen) mellett természetesen kihangsúlyozzák a publikációk időkeretét, a 20. századot is. A két város elemzése elsősorban a rendszerváltás előtti időszakokra fókuszálnak 1920 és 1989 közötti keretben, ahogy Tamáska Máté bevezetőjében is olvashatjuk (10). Ez alól kivételt egyedül az utolsó tanulmány jelent, mely Kassa műemléktörténetének mai napig tartó áttekintésére vállalkozik. Emellett csupán utalások szintjén, azonban sok esetben találunk a mai funkciókra vagy az 1990-es évek néhány eseményére vagy rendeletére is kitekintést. Érdekes megemlíteni, hogy több alkalommal a választott kifejezések (például „imázsépítés” és „idegenforgalmi marketingtevékenység” [124]) és a szóhasználat (1950-es évekre vonatkozóan „munkavállalók” és nem munkások vagy dolgozók [154]) választja el az írásokat a főszerkesztő által meghatározott időkerettől. A szó-, illetve nyelvhasználatbeli választások nemcsak időbeliséget (a helység- vagy utcanevek egy-egy korra jellemző megfelelőjével), hanem földrajzi lokalizációt is adhatnak (például a *kerület* szó használatával a szlovákiai megyék megnevezésére). Az eredeti időkerettel is magyarázható, hogy az olvasó nem tudja meg a kötetből, hogy a két város legújabbkori történelme nemcsak a kötet és a fejezetekben többször is idézett korábbi összehasonlító munkák (pl. Dobrossy István Somorjai Lellel szerkesztett kötete magyarul, illetve Kirst Joseffel szlovákul megjelent összehasonlító munkája 1999-ből) kapcsán kötődik újra össze, hanem 1997 óta hivatalosan is testvérvárosi rangban állnak egymással. Bár ez a kapcsolat elsősorban szimbolikus és kulturális jellegű, mégis egy újabb okot és apropót ad a könyv koncepciójához.

Mivel az egyes szövegek nem teljes párbeszédben egymásra reflektálva kerültek megfogalmazásra, és egymásutánosságuk sem utal az állandó összevetésre, csoportosításuk több szempont szerint is lehetséges, amelyről azonban nem kap információt az olvasó sem a bevezetőben, sem a hátsó borítón található általános ismertetőben. Ezért is hathat visszásan első olvasatra a könyv elején egy mikrokatás után (sok esetben szinte újra-) olvasni egy átfogó tanulmányt Kassa városrendezéséről, vagy a miskolci városképfestészeti törekvéseket nem közvetlenül a kassai 1938-as kiállítás után vagy előtt megismerni. Egyfajta időbeliség felfedezhető a szerkesztésben, azonban számos alkotás nagyjából azonos évtizedeket dolgoz fel, és ezek elrendezése mögött más szervező elv feltételezhető. A szerzők például korábban már említett szakmai sokoldalúságuk mellett látszatra építészti pontossággal lettek kiválasztva egyenlő számú női és férfi, magyar illetve szlovák származású kutatók és változatos generációkat egyaránt megjelenítve. Ezért is volna feltételezhető valamilyen jól megszerkesztett tartalmi rendező elv, hiszen az esetlegesen számításba jöhető külső szerkesztési pontok, mint például a szerzők családneve vagy a tárgyalt városok szerinti sorrend (csoportosítva vagy felváltva a két városról szóló írások) nem érvényesül. Ez a fajta komplexitás elősegíti, hogy ne az egyes városokat lássuk önállóan, vagy az egyes kérdéseket hasonlítsuk össze a két településen, hanem a mindezeket átfogó, komplexebb folyamatok (az irányítás és a városkép kölcsönös egymásra hatása) elemzéseinek lássuk az egyes szövegeket, és így a kötet egészét.

Mindegyik dolgozatról elmondható, hogy a sorozat- és kötetcímhöz hasonlóan (tér és társadalom, valamint szerep és városkép) egyaránt hangsúlyosan foglalkozik az épített és emberi aspektussal (például a második fejezet az utca tipológiájának szociológiai elemzését tartalmazza). Bár a kötet és így a dolgozatok városképekről beszélnek, és sok esetben tág időszakot fognak át, szinte minden kutatás eljut a társadalmi csoportok, illetve az egyéni szintű problémavizsgálatig. A mindkét város története folyamán megjelenő etnikai változások vagy foglalkozás alapú csoportok tárgyalása mellett a vizsgált jelenségek mögött álló szervező személyiségek központba állításával, visszaemlékezések idézésével, vagy a bemutatott pályafutások egyéni eredményein keresztül jelenik meg az ember, a közösség a városban. Így jól kirajzolódik az egyén, az intézmény, a mozgalom vagy ideológia és a fizikai megvalósulás az épület, a tér vagy a festmény kapcsolatában. A kötet és a sorozat címében megismétlődő szavak: „változó” és „formák” szintén szervező erejét adják ezeknek a tanulmányoknak, amelyek változó foglalkozási, politikai, ideológiai, épületstílusú, városfunkciójú és számos egyéb formát elemeznek. A különösen eseménygazdag XX. század, amikor ezek a változások addig nem látott sebességgel valósultak meg, Miskolc és Kassa esetében (helyi, nemzeti és regionális szinten is) identitásmódosulásokkal is járt, melynek megértéséhez nyújt páratlan segítséget a kötet. A könyv és a sorozat címének szinte szabadon kombinálható szavai és kifejezései (változó társadalom, változó tér – szerepforma, városrészforma) is jól mutatják, hogy a kiadvány több, mint két város XX. századi sokoldalú elemzési lehetőségeinek gyűjteménye. Akár módszertani kötetnek is tekinthető, mely a településkutatás interdiszciplináris lehetőségére nyújt példát, és ilyen szempontból is elmondható, hogy a *Változó szerepek, változó városképek. Kassa és Miskolc a 20. században* kötet formabontó és hiánypótló alkotás.

BARÁTOM, HELLER ÁGNES HALÁLÁRA²

„Barátodért se tagadd az igazat”³

Ilyen volt Ágnes alapelve: nagyra tartotta a barátait és természetesen a szeretteit, de értékrendjében mindig az igazság állt az első helyen. Én viszont mindig a barátságot tartottam a legfontosabbnak. Ő a filozófia alapelvét vallotta, én a politikáét. A filozófiában minden az igazság körül forog. A politikában ezzel szemben semmi sem fontosabb a „barátság” teremtésénél és ápolásánál, bár nem mint Carl Schmitt elképzelése szerint, a közös ellenség iránti heves gyűlölet talaján. Vajon Ági nekrológiájában melyik alapelvől induljak ki? Mivel nem filozófiai esszének szánom, írásomban megpróbálom a sajátomat alapul venni. Nem egyetlen barátság a tét.

Barátságunk Ágival 1969-ben kezdődött. Sokkal fiatalabb voltam nála, hiszen én a háború utolsó évében, 1944-ben születtem. Elképzelhető, hogy egy rövid időt ugyanabban a – gyenge svéd, svájci vagy vatikáni oltalom alatt álló – védett házban töltöttünk, anyám, Ági és én. Akkoriban ő 14–15 éves lehetett, és sokszor hallhattuk drámai megmenekülésének történetét, amikor a nyilaskeresztes kivégzőosztag fegyverei elől a Dunába vetette magát. A parton a bronzcipők egyike az ő emlékműve is lehetne, de esetében nem az áldozatra, hanem a túlélőre emlékezve. Ági fantasztikus túlélő volt. Túlélte nemcsak a nácikat és a sztálinistákat, az 1956 utáni megtorlásokat, a Kádár-rendszert és annak tiltásait, de azt is, amikor 1993-ban a New York-i *New School for Social Research* durván elbocsátotta a férjét – Fehér Ferenc briliáns elme, nekem pedig kitűnő barátom volt. Feri egy évvel később Budapesten, minden különösebb egészségügyi ok nélkül elhunyt. Ági azonban hosszú évekig még a *New Schoolnál* maradt Judith Friedlander, az intézmény akkori dékánja segítségével. Ági bizonyosan túlélte volna Orbán hibrid rendszerét is, ha egy tragikus és teljességgel politikától független balesetben nem veszti életét.

Kétség sem férhet ahhoz, hogy Magyarország legkiválóbb filozófusai közé tartozott Lukács György és az úgynevezett Budapesti Iskola néhány képviselője – Fehér Ferenc, Márkus György, Vajda Mihály, Radnóti Sándor, Kis János és Bence György – mellett. Lukács után ő volt a legtermékenyebb és a leghíresebb a csoportban, akinek befolyásos követői akadtak nemcsak Magyarországon, hanem Olaszországban, Németországban és Ausztráliában, no meg természetesen az Egyesült Államokban is. Szakterülete az etika és morálfilozófia volt, ám Ági igazi tehetsége a filozófiatörténetben bontakozott ki – jelentős műveket publikált Arisztotelészről, a reneszánszról, Spinozáról, Kantról, Marxról és Lukácsról. Lenyűgöző előadásokat tartott a nagy filozófusokról, ezt valamennyi ausztráliai, New School-beli és Budapesti tanítványa megerősítheti. Emellett sok politikai tárgyú

1 Dorothy Hart Hirshon Professor of Political and Social Theory at The New School of Social Research.

2 Megjelent 2019. augusztus 9-én a publicseminar.org oldalon (<http://www.publicseminar.org/2019/08/on-the-death-of-my-dear-friend-agnes-heller/>). Medgyesy Zsófia fordítása. A szöveg magyarul a Szabadon élni – Heller Ágnes (1929-2019) című kötetben jelent meg 2019 októberében a Noran Libro Kiadónál.

3 Az alcím Arisztotelész gondolatának magyar nyelvű parafrázisa (Nikomakhoszi etika 1096a, 11–15). A legismertebb latin verzió: *Amicus Plato, sed magis amica veritas, azaz „Szeretem Platónt, de jobban szeretem az igazságot”.*

írást is közzétett, kezdetben férjével – aki kettejük közül az igazi politikai gondolkodó volt – közösen, később pedig egyedül. Még az önállóan jegyzett politikai írásaiban is voltak elképesztően helyes meglátásai; bár olykor – szerintem helytelenül – hajlamos volt túl direkt módon ugrani filozófiáról politikára, mellőzve a történelem, a társadalomtudomány vagy a közgazdaságtan átvezető mezsgyéit. S ugyanez vezetett olykor őrijtő tévedéseishez is, mint például amikor védelmébe vette az Egyesült Államok iraki háborúját és az izraeli jobboldal politikájának ezzel összefüggő elfogadását. Akárhogyan is értékeljük politikai írásait, egy biztos: nem tudott nem megnyilatkozni e téren. Ez valószínűleg annak tulajdonítható, hogy élete során három autoriter rendszerrel is szembe helyezkedett, ráadásul egy negyedik, épp kiépülővel is összetűzésbe került – bár ez utóbbit tévesen, túl korán újfajta rendszerként, zsarnokságként értelmezte. Tehát nem értek egyet vele Orbán hibrid, szélsőjobb, populista kormányzatának megítélésében, amelyre jelenleg leginkább a kompetitív autoriter rezsim megjelölés illik. Ám tekintve Ági életét és a totalitarianizmus paradigmájához való végérvényes vonzalmát, nem hibáztathatjuk azért, mert mindenütt a totalitárius rendszer különböző változatait látta, Szaddám Irakjától kezdve (emiat tartva jogosnak az amerikai intervenciót) egészen Orbán Magyarorszáig.

Mint már említettem, 1969-ben ismertem meg Ágit. Ő és a Budapesti Iskola többi tagja, köztük maga Lukács személyesen is nagy hatással voltak intellektuális szemléletmódomra és fejlődésekre. 1971-ben Ági elkísért egy amerikai előadókörútra. Az 1970-es évek legelején Ági és Feri ismertetett össze a *Telos* körüli csoporttal. (Feri azt mondta róluk: „még nem jók, de idővel kiválóak lehetnek.”) A folyóirat – amely akkoriban olyan marxisták, „poszt-marxisták” és kritikaelméletet művelők orgánuma lett, akik nemcsak Magyarországról, de máshonnan is (német, olasz, francia földről) származtak – kulcsszerepet játszott a Budapesti Iskola megismerésében az angolszász olvasóközönséggel. Ebben vállalt közös erőfeszítéseink nyomán engem egy évtizedre ki is tiltottak Magyarországról, ami után hamarosan az iskola legtöbb tagja (Vajda illetve a fiatalabb Kis és Bence kivételével) szintén az emigráció mellett döntött. Első körben Ausztráliába távoztak. Legnagyobb megtiszteltetésemre és jó szerencsém folytán – mint a New School szociológia tanszékének akkori vezetője – sikerült Hellert és Fehért a New Schoolba hoznunk.

Akkoriban a New School három tanszéke, a politológiai, a szociológiai és a filozófiai is közel járt a megszűnéshez. Az új dékán, Ira Katznelson remek ötletekkel, hatalmas energiával és életképes jelöltekkel vágott neki mind a politológia, mind a szociológia tanszék átszervezésének, sőt még egy új tanszékkel is gazdagította az intézményt: a *New School for Social Research* történetében először történettudományi tanszék alakult. Csak hogy a legtöbb amerikai társadalomtudóshoz hasonlóan Katznelson és új munkatársainak többsége nem igazán érdeklődött az elmélyült kritikai filozófia iránt, és tapasztalatokkal sem rendelkezett e tudományágban. Én is az új munkatársak közé számítottam – legalábbis formálisan –, csak hogy a többséggel ellentétben támogattam a kritikai teoretikusok azon próbálkozását – Frankfurtban, majd New Yorkban, azután újra Frankfurtban, s végül Starnbergben –, hogy olyan interdiszciplináris társadalomtudományt hívjanak életre, amelyben a filozófia kell, hogy az egyik központi tényező legyen. Csak hogy hol lehetne olyan filozófusokat találni, akik hajlandók együtt dolgozni szociológusokkal, antropológusokkal, politológusokkal és történészekkel? És akik mindig a nap legfontosabb politikai problémáiból indulnak ki? Ez a tudósi kör az egyetemek amerikai típusúvá való átalakulása miatt még Németországban is egyre inkább háttérbe szorult. Ezért a Budapesti Iskola tagjaira nemcsak mint közeli barátaimra tekintettem, hanem mint olyan filozófusokra, akik kulcsfigurák lehetnek a New School nagyon

sajátos amerikai-nemzetközi intézményként történő újjászületésében.

Végeredményben az 1930–40-es években megszervezett *Graduate Faculty*, az akkoriban a Morningside Heightsban (Manhattan, New York) működő Frankfurti Iskola riválisaként, a filozófiában mélyen érdekelt interdiszciplináris társadalomtudomány egyik műhelye lett. Ráadásul ez a tanszék – amely kezdetben a *University in Exile* [száműzött egyetem] nevet viselte – a hazájukból elüldözött vagy elmenekült tudósokra épült, márpedig a Budapesti Iskola tagjai akkoriban már sajnos épp ebben a helyzetben voltak. Logikusnak látszott, hogy az ő jelenlétük hozhatja el a megújulást, és ezt Katznelson, illetve az egyetem elnöke, Jonathan Fanton fel is ismerte.

A terv azonban annak ellenére, hogy Heller és Fehér bekerült az oktatói gárdába, sajnos kudarcba fulladt.⁴ Ezt követően Márkus Györgynek, a budapesti csoport legkiválóbb filozófus-társadalomtudósának és közgazdászának alkalmazása ellenállásba ütközött, noha néhány évvel korábban még állást ajánlott neki az egyetem. Ahogyan egyik filozófiaoktató kollégám fogalmazott, ez itt nem a Budapesti és nem is a Frankfurti Iskola – vagyis a New School Husserl és Heidegger szelleméhez kapcsolódik, nem pedig Marxéhoz, Lukácséhoz és Habermaséhoz. Sajnos mire a két európai iskola iránt elfogadóbb Richard Bernstein, aki előmozdíthatta volna Márkus kinevezését, bekerült a tanszék vezetésébe, addigra Márkus családi okok miatt már nem vállalhatta az állást. A helyzeten az sem változtatott, hogy Soros György támogatásával rövid időre sikerült a tanszéken foglalkoztatni Kis Jánost és Bence Györgyöt. A projekt végérvényesen elhalt, amikor 1993-ban eltávolították Fehér Ferencet. Lényegében egyetlen számottevő képviselője Heller maradt, noha eredményesen támogatta őt a tanszék újraszervezésében elkötelezett Bernstein. Valamilyen oknál fogva Heller és Bernstein közös fő erősségére, a filozófiatörténetre alapozva dolgozott ki egy nagyon erős programot. Az interdiszciplinaritás megszűnt, nem is törekedtek tudományközi kutatásra, aminek felelevenítése sajnos a többi tanszéken dolgozó politológusok és szociológusok közül igen keveseket érdekelt.

Fájlalom, de ez a fejlemény magával hozta, hogy Ági és én eltávolodtunk egymástól. Bevallom, érdeklődésem a filozófia iránt – noha egykor a New York-i főiskolán, a Cooper Unionon tanítottam is – átadta helyét a jog- és politikaelméletnek. Ági pedig – bár korábban a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének kutatója volt⁵ – soha nem foglalkozott rendszerszerűen társadalomtudományokkal. Útjaink különválásában azonban ennél is nagyobb szerepe volt politikai nézetkülönbségeinknek, amelyek akkoriban majdhogynem feloldhatatlannak tűntek.

Ági halálhíre mégis hihetetlenül lesújtott, főleg azért, mert még annyira eleven és életerős volt. S be kell vallanom, büntudatot is érzek. Halála előtt néhány héttel komoly összetűzésbe kerültünk. Elektronikus levélben Ági azt szorgalmazta, hogy bocsássam meg egy lépését, amit alapelvétől vezérelve tett: az igazságot (ahogyan azt ő értelmezte) mindenképp elé helyezte; vagy inkább azt mondanám, egy olyan érdeket, amely túlmutat embe-
reken és személyes kapcsolatokon. Képtelen voltam eleget tenni a kérésének, mivel talán túlságosan ragaszkodtam a magam ellentétes alapelvéhez, amely sokkal fontosabbnak értékeli a barátságot; e téren, úgy éreztem, ő nem felelt meg az elvárásaimnak. Talán akkor azért is nem adtam azonnal pozitív választ neki, mert valahogy

4 Ági közeli barátja, Judith Friedlander ezzel részben ellentétes véleményt fogalmazott meg könyvében: *A Light in Dark Times: The New School for Social Research and Its University in Exile* (Columbia, 2019).

5 Talán ennek az időszaknak a terméke a hétköznapi életről szóló kötete – *A mindennapi élet*. Akadémiai Kiadó, 1970. (Agnes Heller: *Everyday life*. Routledge, 2015.)

örökéletűnek gondoltam (hisz édesanyja is majdnem örökké élt), s így azt hittem, lesz még időnk rendezni a nézeteltérésünket. Az igazi barátság azonban azt kívánta volna, hogy ott és akkor megbocsássak neki, függetlenül a vitánk tárgyát jelentő igazság mibenlététől. Ő a maga alapelve szerint élt, és sajnálom, hogy abban a percben én nem tartottam magam a sajátomhoz.

ÉPÍTÉSZET, TÁRSADALOM, DIGITALIZÁCIÓ

Beszámoló a Német Szociológiai Társaság Építésztársadalmi Munkacsoportjának konferenciájáról²

Architektur, Gesellschaft, Digitalisierung Workshop der AG Architektursoziologie. Sektionen Kultursoziologie und Stadt- und Regionalsoziologie in der DGS. Universität Leipzig, 8.–9.März 2019 Geisteswissenschaftliches Zentrum, Beethovenstr. 15

Építésztársadalmi-ról lévén szó, a konferencia témájában voltaképpen csak a harmadik címelem volt kétséges. Legalábbis azoknak, akik figyelemmel követték az elmúlt két évtizedben formálódó tudományterületet, amely a német kultúrszociológia hagyományaira támaszkodva az épített környezetet mint társadalmi cselekvő teret kezdte el vizsgálni (Delitz 2009). A hagyományos városztársadalmi-ával ellentétben tehát, amely – leegyszerűsítve persze – arra keresi a választ, hogy milyen szociológiai folyamatok zajlanak a térben, az építésztársadalmi- a tér konkrét fizikai alakváltozásából indul ki, vagy éppen ide jut el vizsgálatainak végén. Az építésztársadalmi- nem csupán egy újabb szakszociológia kíván lenni, de láthatóan törekszik betölteni valamiféle integráló szerepet a tér anyagi jelenlétével foglalkozó diszciplínák között (Karstein–Schmidt–Lux 2017). A munkacsoport éves konferenciáján a szociológusok mellett építész, etnológus, kommunikációkutató, művészettörténész, technikatörténész és formatervező is hozzászólt a témához. A konferencia fő kérdése az volt, vajon a digitális technológiák megváltoztatják-e az építésztársadalmi-, annak fizikai formáját, társadalmi jelenlétét, kommunikációját? A használó felől közelítve pedig a kérdés így hangzik: másként kezdünk-e viselkedni, mozogni az épített terekben attól, hogy digitális technikákkal szerelik fel azokat.

Nyitó előadásában Dirk Baecker rendszerelméleti keretekbe helyezte a fogalmat. Tézise szerint a digitalizáció építésztársadalmi- hatásait legalább öt rendszerben kell egyszerre vizsgálni. Az első maga az emberi szervezet mint biológiai rendszer. Az emberi test az épített környezet része, azzal folyamatos kölcsönhatásban él. A második az agyi rendszerek szintje, mely az információk feldolgozásáért felelős. A harmadik szint a tudaté, itt jelenik meg az idő kérdése, mivel a tudat múltbéli és jövőbeli folyamatok gyűjtőhelye is. A negyedik szint a társadalmé, az ötödik pedig a gépeké. A gépeket rendszerdinamikai szinten mindeddig az különböztette meg az előző szintektől, hogy nem voltak képesek reagálni saját állapotukra, azaz egy meglehetősen egyszerű input–output reakció láncban működtek. A nagy kérdés az, hogy a digitalizáció során létrejön-e a szóban rendszerdinamikai értelmében vett „okos” környezet, amely az információk alapján nem csak reagálni tud, de tovább is építi önmagát. Baecker azonban hangsúlyozta, hogy maga az épített környezet nem zárt-rendszer, ezért a digitalizáció hatásait csakis áttételeken keresztül képes megjeleníteni.

¹ Apor Vilmos Katolikus Főiskola: főiskolai tanár; MTA TK Szociológiai Intézet: ösztöndíjas vendégkutató.

² A beszámoló része az *Építésztársadalmi- tanulmányok: Térformák-társadalomformák, az építésztársadalmi- formálódó elmélete, kutatási irányzatai és módszerei* című MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj projektnek (2018–2021).

A második előadásban Heike Delitz arra mutatott rá, hogy a digitalizáció során már a tervezés folyamatában összeolvad a virtuális és a valós tér. A gyors számítógépes műveleteknek köszönhetően a statikai lehetőségek olyan széles skálája alakult ki, amely eddig elképzelhetetlen formavilágot generált: buboréképületeket és hajtogatott formákat (Blobs és Folds). Ezek az épületek azonban messze nem csak formai játékok, hanem egy olyan új társadalmi valóság alkotórészei, ahol az alkotók „tudatosan” keresik a határok feloldásának módozatait (társadalmi és építészeti értelemben egyaránt). Delitz korábbi munkáiban többször is írt erről a témáról, mostani előadásának újdonságát a digitalizációt kísérő diskurzusok felvázolása jelentette. Eszerint a kilencvenes évek elejének vitáit még az motiválta, hogy a számítógépes tervezésben az építészeti alkotás öröme, művészi ereje el fog veszni. Anitone Picon (2010) munkáira hivatkozva azonban inkább hangsúlyeltolódásokról beszélhetünk, így pl. felerősödött a geometria szerepe, illetve új anyagok jelentek meg. Az utóbbi évek vitái azonban már nem annyira a művészeti értékekről, mint az építész szerepekről szólnak. A komplex tervezői szoftverek megjelenésével eltűnt a határ az építészeti alkotás és a gépészeti részletekig bezáródóan mindent rögzítő kiviteli terv között. A tervezés egyre inkább szinkron folyamat, amelyet a kivitelező és nem az építész irányít. Ráadásul, mivel ezek az adatrendszerek rendkívül költségesek, a digitalizáció tovább gyorsítja a már meglévő tőkekoncentrációt a nagyobb, globális szereplők javára.

Miközben Delitz éppen azzal érvelt, hogy a digitalizáció új építészeti formákat hozott, s ezt sztárépítész munkáival igazolta, Thomas Schmidt-Lux és Alina Wandelt azt mutatták be, hogy az „okos lakások” építészeti értelemben egyelőre ugyanazokkal a divatos formai megoldásokkal operálnak, mint a „nem okos” ingatlanok. Úgy tűnik, mintha az ingatlanpiaci szereplők félnének egyszerre kínálni a radikális digitalizációt és a radikálisan új építészeti formát. Ezért az emberek számára szokatlan technikai felszereltséget egy jól bevált térélménybe rejtik, kicsit úgy, ahogyan a 19. század végén, 20. század elején a vasbetont sokszor még történeti homlokzat mögé rejtették. A kutatás azonban még csak 2018 novemberében indult, így az előadás inkább kérdéseket, mint eredményeket fogalmazott meg.

Ugyancsak a lakás piac és annak marketingstratégiája állt Anita Aigner előadásának középpontjában, aki egy egyetemi kurzussorozat keretében zajló kutatásról számolt be. A címben az „(un)real estate” szójárással igyekezett kifejezni, mennyire eltávolodott a lakásmarketing a tényleges építészeti valóságtól. Grahame Thompson és munkatársainak (1991) téziseit alapul véve úgy látja, hogy a lakáshoz jutás alapvető stratégiái közül, úgymint az állami újraelosztás, a szociális hálók és a piac közül az utolsó az, amely a digitalizáció korában a leginkább elszakad a tényleges fizikai lakásformáktól. A digitális technikáknak köszönhetően ugyanis egy olyan virtuális piac alakult ki, amely torzítások sorozatával dolgozik, kezdve a perspektívák manipulásától, a kellemetlen részletek kisatírozásán át a minden emeletről látható város panorámáig. A reklámnak ez a torzítása természetesen nem új keletű (Boltanski–Esquerre 2018). Az információs mennyiség azonban annál inkább, emiatt elmosódik a határ a releváns és a nem releváns adat között. Aigner szerint ez a digitális világ a tényleges kapitalista viszonyok elkendőzését szolgálja és legfőbb célja a profitmegtérülés felgyorsítása. A digitalizáció képgyártó képessége miatt a lakásértékesítés extrém módon felgyorsult, és a tervezési, építési fázisokkal párhuzamosan zajló folyamattá vált (legalábbis a drága lakások piacán). Aigner témaválasztása nem véletlen, hiszen egy bécsi szociológusról van szó, ahol a lakás piac (szociális lakásépítész) a város identitásának alapeleme (Tamáska–Kocsis 2017).

Az iménti példából is látható, hogy a digitalizációt minden előadó a saját korábbi kutatási témáiból kifejtve értelmezte. Az építész Marcus van Reimersdahl például az építészeti zsűri munkájából indult ki (Wiesing 2015). A nagy világcégek *landmark* építészeti stratégiája ugyanis meglátása szerint ma már az állami építkezéseknél is előtérbe került. A meglepő, jól „képesíthető” (vizualizálható) formák, mint a csavart lépcsőházak, az áttetsző vagy éppen tükröződő üvegfelületek tapasztalati valósága fölébe kerekedik a hagyományos építészeti tervtanács részletekre és praktikusságra koncentrálnak gondolkodásmódjának. A kérdés persze az, hogy az új formák voltaképpen honnan eredeztethetők: az építészekről, a kommunikációs szakemberektől, netán egy új, digitális világ belső értékrendjéből?

Ezzel kapcsolatban Martin Schinagl előadása szolgált érdekes szempontokkal. Schinagl mindenekelőtt az építészeti szocializáció digitalizálódásának kérdését vetette fel, így pl. a városépítési szimulációs játékok hatását. Ezek azon túl, hogy a világot sokkal gyorsabban alakíthatónak mutatják, mint az a valóságban bármikor is lehet, számos, a tervezési gyakorlatban ma már ódivatúnak számító alapelvet rögzítenek, mikor is a 20. század közepének funkionalista várostervezés probléma-megoldás sémáit ismételik. Így pl. a játékokban a forgalmi kérdéseket új utak építésével, a bűnözést rendőrőrsök telepítésével lehet kezelni. A számítógépes szocializáció tézise, amely még nem konkrét kutatási kérdésként, hanem egy formálódó doktori disszertáció útkereséseként hangzott el, ugyancsak érdekes ellentmondást vet fel. A digitalizációnak ez a fajta konzerváló hatása – ha valóban létezik – ellentmondana ugyanis az IT szegmens azon önképének, amely a kreativitásról, az új gondolatok és ötletek felkarolásáról szól.

A konferencia további előadásai a digitalizáció munkahelyi környezetre gyakorolt hatásait járták körbe. David Kaldewey az egyetemeket vizsgálva arra kereste a kérdést, vajon a rendkívül sokféle építészeti megoldás mögött van-e az egyetemi tereknek valamiféle közös miliője, amit ő kutatási atmoszféraként fogalmazott meg. Az egyetemeken készült fotókat elemezve ilyen elemként határozható meg a mindenhol folyamatosan jelenlévő flexibilis számítógéphasználat, amely átértelmezi a tanterem, folyosó, udvar és könyvtár korábban egymástól élesen elváló funkcionális zónáit. Ezeknek a zónáknak az egymásba olvadása azonban csak hangsúlybeli és nem minőségi eltérést jelent a korábbi épülethasználathoz képest (így pl. a könyvolvasás korábban sem kötődött csak a könyvtárhoz). Kaldewey kutatásai arra mutatnak rá, hogy a digitális technológiák nem szüntették meg az egyetem konkrét térhez kötöttségét, és a virtuális egyetemről szóló víziók egyelőre nem valósultak meg.

Séverie Marguin, Henrike Rabe és Friedrich Schmidgall közös kutatása egy lépéssel tovább lépve a tudományos munkahelyi környezet interdiszciplináris tapasztalatcserére gyakorolt hatását vizsgálta. Ugyanazon nyitott térben különféle belső elrendezéseket kipróbálva mérték a kollégák közötti interakciók jellegét, minőségét. Eredményeiket interjúkkal egészítették ki, s arra a következtetésre jutottak, hogy az egyoldalúan bevezetett „kreatív” terek nem feltétlenül javítják a munkatársak közötti együttműködést. Az egyes munkafázisok ugyanis más-más térbeli elrendezést igényelhetnek, így pl. az információk megszerzését – jellemzően pl. az olvasást – hátráltathatja a közösségi terek túlzásba vitt erőltetése.

Jacqueline Lemm, elszakadva a kutatók közvetlen tapasztalati világától, nem az egyetemeket és a tudásműhelyeket, hanem a textilipar átalakulását kutatja. Az ipari forradalomban kulcsszerepet játszó iparág mára komoly szakemberhiánnyal küzd. A digitalizáció egyik iránya, hogy egyre több munkafázist elemezve, azokat

számítógépes automatizmusokkal váltják ki. Ma már nem ritka, hogy egy hatalmas üzemcsarnokot egyetlen munkás kezel. Az ideális 4.0 textilipari munkavállaló már nem osztható fel a hagyományos mérnök és munkás szerepekre. Utóbbiaktól például elvárt, hogy munkájuk kb. negyven százalékában klasszikus irodai, számítógépek vezérelte feladatokat lássanak el. Ezt tükrözi a gyárbelső kialakítása is, ahol irodacellákat alakítanak ki, asztallal, számítógéppel ellátva. A folyamat következő lépése, amikor a termelést, fejlesztést, adminisztrációt egyetlen egymásba áthajló térrendszerre szervezik, mint például a lipcsei BMW gyárban, ahol a gigantikus csarnokban szó szerint az íróasztalok felett folyik a gépkocsik távvezérelt termelése. A munkahelyek digitalizálódása kapcsán az előadó számtalan kérdést fogalmazott meg, mint pl. van-e még relevanciája a hagyományos térkialakításoknak akkor, ha a belső információáramlás nem *face to face* zajlik? Megszűnik-e a munka- és magántér ipari társadalmakra oly jellemző elválasztása, ha a munkavállaló bárhol és bármikor elérhetővé válik?

Az előadásokat összefoglalva a konferencia egészére jellemző volt, hogy sokkal több kérdés és dilemma fogalmazódott meg, mint egy átlagos tanácskozáson. Ennek oka mindenekelőtt maga a digitalizáció ténye, amely egyszerre több területen fejti ki hatását, s ma még nem világos, hogy a sokfelé ágazó technológiák közül végül melyik kerül ki győztesként. Az alábbiakban három témakört érdemes kiemelni, melyek akár a digitalizáció, építészet és társadalom kölcsönhatását érintő témafelvetésként is értelmezhetők.

Ahol leginkább látható a digitalizáció előrenyomulása, az az építészeti kommunikáció átalakulása. A nagy számban előállított számítógépes látványtervek lefoglalják az emberi figyelmet, amely így egyre kevésbé lesz képes felfogni a közvetlen környezetének építészeti valóságát. Ez pedig oda vezethet, hogy az építészet téralkotó művészetből, részben legalábbis, képalkotó művészeté válik.

A második kérdés szociológiai szempontból nem kevésbé jelentős, hiszen a rétegződéskutatásokhoz kapcsolódik. A látványos homlokzati architektúrával és üvegportálokkal ellátott épületek belső térrendszere ugyanis igen gyakran a térkihasználás és profitmaximálás szélsőséges programját valósítja meg. A „4.0 munkavállalókat” elzárják a természetes fényforrásoktól és a szellőzéstől, mondván, a digitális vezérléssel a belső tér fény- és klímaviszonyai jobban szabályozhatók. Amit korábban az építésznek tájolással, a szellőzések, ablakok elhelyezésével kellett megoldania, az most bármikor kiváltható digitálisan irányított gépészeti megoldással, ez pedig azt jelenti, hogy az alacsonyabb bérű munkahelyek az ember és természetes környezetének minimális kapcsolatrendszerét sem biztosítják.

Végül a harmadik szembeötlő terület a 3D látványtervek világa, amelynek messzemenő településképi és vele építésztársadalmi következményei lehetnek. Látványrajzok természetesen korábban is készülhettek, de ezek munkaigénye nem mindig volt arányban az épület árával. Főként a szerényebb jövedelmű vidéki építetők esetében sokkal nagyobb szerepet kaptak a már álló házak tapasztalatai. Márpedig a szomszédos épületek másolása volt az a szociológiai folyamat, amely révén a településképek viszonylag egységes arculatot és helyi karaktert kaptak. Ma azonban a 3D tervek felülírják a valós téri tapasztalatokat. Mindez pedig tovább fokozhatja az építkezések és vele a társadalom individualizációját és vele a településképek fragmentálódását.

A tanácskozás, noha az építésztársadalmi egyik legnagyobb éves rendezvényének számít, inkább műhelymegbeszélésének tűnt. Ez nem csoda, hiszen ez a tudományág ma még német nyelvterületen is csak néhány évtizedes szervezeti keretekre tekint vissza. Ennek fényében különösen értékelhető volt a felvetett témák

elméleti megalapozottsága, az előadók több tudományterületre kiterjedő szemléletmódja, fogalmi jártassága. Az építészet-szociológia jövőbeni alakulásának szempontjából ugyancsak fontos szempont a fiatal doktoranduszok és posztdoktorok aktivitása. Több olyan frissen indult, innovatív kutatási projekt mutatkozott be, amely a következő években vezető tematikája lehet nem csak a szűkebben vett építészet-szociológiának, de idővel talán a gazdasági szereplők döntéshozatalának is.

A konferencia programja:

http://www.heike-delitz.de/Architektur%20und%20Digitalisierung_Programm.pdf

HIVATKOZÁSOK

- Delitz, H. (2009) *Architektursoziologie*. Bielefeld: transcript Verlag.
- Karstein, U. – Schmidt-Lux, T. (2017) *Architecturen und Artefakte. Zur Materialität des Religiösen*. Wiesbaden: Springer.
- Picon, A. (2010) *Digital Culture in Architecture: An Introduction for the Design Profession*, Birkhäuser Architecture. Basel: Birkhäuser Springer Verlag.
- Thompson, G. – Frances J. – Levacic, R. – Mitchell, J. (ed. 1991) *Markets, Hierarchies and Networks The Coordination of Social Life*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications Ltd.
- Boltanski, L. – Esquerre, A. (2018) *Bereicherung - Eine Kritik der Ware*. Berlin: Suhrkamp Verlag.
- Tamáska M. – Kocsis J. B. (szerk. 2017) *Modell vagy külön út: Bécs szociális építészete*. Budapest: Martin Opitz Kiadó. (Térformák – Társadalomformák 2. – Tértár 2.)
- Wiesing, L. (2015) *Das Mich der Wahrnehmung - Eine Autopsie*. Berlin: Suhrkamp Verlag.